

15688

Sundstr.

EESTI KEELEÕPIK

V ÕPPEAASTA

Toimetanud B. Sööt

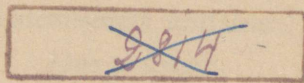
RK
„PEDAGOOGILINE KIRJANDUS“
TALLINN 1944

EESTI KEELEÕPIK

EESTI KEELEÕPIK

V ÕPPEAASTA

Toimetanud B. Sööt

RK

„PEDAGOOGILINE KIRJANDUS“

TALLINN 1944

2

A-15688

I. Lauseist ja kirjavahemärkidest.

Lause.

1. Mõtteid avaldame kõnes ja kirjas *lauset* abil. Näit.:

Aino on hoolas õpilane.

Juba on saabunud sügis.

Käisin jalutamas.

2. Moodustage iseseisvalt mõned laused!

3. Sisult jagatakse laused viide liiki: jutustavad ehk väitlauseid, küsilauseid, hüüdlauseid, käsklauseid ja soovlauseid (vt. tabelit järgmisel leheküljel!). Missugune kirjavahemärk pannakse lause lõppu?

4. Moodustage lühikesi jutustavaid, küsi-, hüüd-, käsk- ja soovlauseid!

5. **Harjutus.** Asetage järgmiste lausetega lõppu punkt (.), küsi- (?) või hüüumärk (!):

Aitäh, armas emake/ Kes on too uljas noormees/ Tule ruttu siia/ Lakkaksid ometi vihmased ilmad/ Mis mulle jutustad, koidiku tuul/ Oli kuulda mürinat/ Kas teie saatsite kirja ära/ Sellest jätkus kogu perele söömiseks/ Unelmad ei andnud noorele neiuale rahu/ Kumb teist on valmis aitama oma vaest koolivenda/ Lehed kolletasid juba/ Poisid, tööle/ Miks sa nutad, lillekene/ Mingem üles mägedele/

Laiendamata lihtlause.

Alus ja öeldis.

6. Lauseis

tuul (mis?) *puhub* (mida teeb?)

isa (kes?) *künnab* (mida teeb?)

pilt (mis?) *ripub* (missuguses olukorras on?)

väljendavad sõnad *tuul*, *isa*, *pilt* tegijat või olukorras olijat. Sõnu, mis väljendavad tegijat või olukorras olijat, nimetatakse **aluseks** (küsimus: kes? mis? keda? mida?).

Tabel lauseliikidest.

Lauseliik	Jutustavad ehk väitlausead	Küsilausead	Hüüdlausead	Käsklausead	Soovlausead
Lause sisu	sisaldavad väite või jutustuse	sisaldavad küsimuse	sisaldavad hüüu	sisaldavad käsu	sisaldavad soovi või igatsuse
Näiteid	Täna sadas vihma.	Kes seda tegi?	Maja põleb!	Minge jalutama!	Tuuled juhtigu sul teeda!
	Lained laulavad sõnatud laulu.	Kas olete näinud Muna-mäge?	Küll on kena kelguga mäest alla lastal!	Võtke ka väike õeke kaasa!	Ah, kui nii palju, nii palju ei saaks!
	Õhtuti käin jalutamamas.	Kas sadas täna vihma?	Oi, oi, või sina juba siin!	Ärka üles, lapsuke!	Saaksin kord näha ilusat Gruusiat!
Kirjavehmärk lause lõpul	Punkt (.)	Küsimärk (?)	Hüüumärk (!)		

Pöörd sõnad *puhub, künnab, ripub*, mis väljendavad tegevust või olukorras olemist, on **öeldised** (küsimus: mida teeb? mida tegi? mida tehakse? jne.).

Alus ja öeldis on lause **pealiikmed**.

Lause, milles on ainult alus ja öeldis, on **laiendamata lihtlause**.

Laiendatud lihtlause.

7. Lauses *Tuul puhub* täiendame (laiendame) alust (missugune tuul?) ja öeldist (kuidas puhub?) järgmiselt:

K ü l m tuul puhub ä g e d a l t.

Sõnad *külm* ja *ägedalt* täiendavad alust ja öeldist. Need on **laiendid**. Seesugust lauset, mis koosneb peale aluse ja öeldise veel teistest sõnadest, laiendeist, nimetatakse **laiendatud lihtlauseks**.

8. **Harjutus**. Tõmmake alusele üks joon, öeldisele kaks joont alla!

Hoolas töömees tõusis juba vara üles. Tütarlapsed jooksid kilgates metsa. Te minge vara magama! Võrumaa maastik on ilusamaid maastikke Eestis. Miks küll nii kohisevad kevadised veed! Raamat kukkus maha. Kala otsib sügavamat. Inimene otsib paremat. Hunt hoiab ikka metsa poole. Tarmo loeb innukalt uut romaani. Romaan „Ümera jõel“ kirjeldab muistsete eestlaste vabadusvõitlust.

Näidis: Hoolas peremees tõusis juba vara üles.

Koma ühesuguste kõrvutiolevate lauseliikmete puhul.

9. Jälgige järgmisi lauseid.

Peremees, tema naine, väimees ja selle noorik käisid pealinnas näitust vaatamas. Lained langevad, nõrkevad, kangevad, tõusevad, tungivad. Ja Juhan näeb karusid, põtru, hirvi. Ta mängis metsas, aasal ja heinamaal.

Missugustele küsimustele vastavad esimeses lauses lauseliikmed *peremees, naine, väimees, noorik?* (kes?) Missugustele küsimustele vastavad teise ja järgmiste lausete harvendatult trükitud lauseliikmed?

Nagu neist lauseist nähtub, võib ühes ning samas lauses olla mitu samasugust (samasugusele küsimusele vastavat) lauseliiget.

Pidage meeles! Samasugused kõrvuti olevad lauseliikmed eraldatakse üksteisest komaga. Kui nende vahel leiduvad sidesõnad ja, ning, ega, ehk, või, kui ka, siis koma enam ei tarvitata.

10. Harjutus. Pange koma, kuhu vaja!

Külm sillutas järved. jõed ja rabad. Häälikud jagunevad täis- häälikuiks ehk vokaaleks ja kaashäälikuiks ehk konsonandeks. Peeter tõusis vara riietus ja varjas habeme hoolega vesti alla ära. Mets mühas tumedalt aegamööda igavesti. Isa läks üle niidu ja kadus männikusse. Möödus nädalaid kuid aastaid. Mu vend loeb eesti- vene- kui ka ingliskeelseid raamatuid.

Liitlause.

11. Kui ühendame lihtlauseid

vihma sadas + päike paistis,

siis saame laused:

Vihma sadas ja päike paistis.

Sääraste lihtlauseist koosnevaid lauseid nimetatakse **liitlauseiks**.

Liitlause võib koosneda kahest, kolmest ja enamast lihtlausest. Näiteid kolmest lihtlausest koosnevaist liitlauseist:

Hobused hirnusid, lojused ammusid ja päike näis nagu hangunud veri. Kes arvab end kindlasti teadvat, see tõstku märguandmiseks käsi! Ütle talle, et ta raamatu mulle kohe tagasi tooks, sest mul on homme eksam!

12. Moodustage 10 liitlauseid!

Koma liitlause.

13. Jälgige kirjavahemärke järgmises lauseis!

Linnud laulsid, lilled õitsesid. Linnud laulsid ja lilled õitsesid. Tahtsime koju minna, aga vihm ei lakanud. Kes on õige, selle hõlma ei hakka keegi. Kes teise tööst tüdib või teise vaevast väsib. Kui koju jõudsime, loojus päike. Ütle, kes sa oled!

Pange tähele! Liitlause eraldatakse lihtlauseid üksteisest komaga.

Pidage meeles! Kui liitlauses lihtlauseid seovad üksteisega sidesõnad ja, ning, ega, ehk, või, kui ka, siis harilikult lihtlause vahel koma ei tarvitata.

Kui liitlauses lihtlauseid seovad üksteisega sõnad et, kuid, kes, mis, kui, nagu, kuidas, kuna, kuigi, ehkki, kas jne., siis eraldatakse lihtlauseid üksteisest komaga.

14. Harjutus. Pange koma, kuhu vaja!

Kus palju valgust seal palju varju. Kuidas lükkad nõnda läheb. Keegi ei või teada mis tulevik toob. Ilus on mängida murul ja lainel ilus on veeretada ketast pingutada purje ilus on tormata siniudu ilma. Vargamäe Eesperet ostes polnudki Andres tema tõelist väärtust arvestanud vaid ta oli aina mõtelnud mis temast võiks teha mis väärtuse sellele maale tööga võiks anda. Ta laulis neist vermetest veristest mis tuikasid kõikidel ihus. Kas tuled kaasa või sa ei tulegi? Siis mõlkusid mõnul kõik mõtted ja meeled ja rökkasid rõõmuga kannelde keeled ja hõiskasid õndsuses lauljate suud ja lõõrisid linnud ja mühasid puud. Tõsis tuul puude lehed liikusid erutatult mets kohises kaeblikult linnud pugesid peitu tiirlesid vaid üksikud pääsukesed otse maapinna ligidal.

15. Kordamisharjutus. Pange koma, kuhu vaja!

Sõit pidule.
(Katkend.)

Ja kohe tuli soost välja ränk rotivoor ilmatu hiirekari paarsada putukat ja musttuhat mutukat. Tuli viiskümmend vihmakassi ja kuuskümmend kullipoega tuli kuus paari kurgi ja seitse paari särki viiskümmend viis ritsikat ja kuuskümmend kuus kutsikat tuli ka orav, suur tantsumees, astus suure voori ees näpu otsas viis paari viiske ja kepi otsas kümme kübarat taskus kolm korki ja neli hambaorki paunas siidi ja sitsi ja seitse küünart pitsi seljas meepott ja näpu otsas tubakakott.

Nii kogunes rahvast palju ja kära oli valju. Kõik tahtsid tantsu lõhku' ja rõõmuga hüpata õhku. Aga siis lõi trumm ja rääkima hakkas Kartsumm:

„Pidu ei peeta igapäev ja jala minna on suur vaev. Kas ei saaks teha traavlit ja lennata kui haavlid kas ei saaks natuke sõitu kihutada ja ennast märke nii üles nihutada?“

Koma on ja koma puudub enne sidesõnu
„aga“, „vaid“, „siis“.

16. Võrrelge koma esinemist järgmisis lauseis!

Koma puudub	Koma on
Kas sinagi kavatsed siis ära sõita!	Kui sa lähed, siis sa kahetsed!
Aeg aga ruttas edasi.	Hoiatasin teda, aga ta ei kuulunud seda.
Oli vaid kuulda ta ühetoonilist norskamist.	Ta ei kuulunud neid, vaid läks minema.

Pidage meeles! Sidesõnade *aga, vaid, siis* ees peab olema koma, kui nad seovad lihtlauseid lihtlauseiks.

Tähelepanu! Sidesõnade ühendite, nagu *sest et, ilma et, seepärast et, sellest hoolimata et* jne. puhul pannakse koma harilikult nende ühendite ette (mitte sidesõna et ettel).

17. Harjutus. Pange koma, kuhu vaja!

Tal oli vaid kaks teed valida. Sõpra ära otsi silmadega vaid otsi teda kõrvadega! Aeg aga edenes pikkamisi. Seda on tihti juhtunud et rumal rahvas tarkusest ei mõista lugu pidada. Kaeva mulda siis saad kulda! Kaeva mulda siis kui saad kulda! Kui usaldusest räägib rebane siis katsu kanad viia varjule! Kas kavatsed siis sinagi ära sõita? Olen ise siin võõras mida siis mina tean ette võtta või olla? Varahommikul mindi teele ilma et oleks hoolitud halvast ilmast. Tulin pisut varem et saaksin ka varem lahti. Ta ei hakanud veel kirjutama oma kirjandit sellest hoolimata et homme oli juba tähtpäev. Olime teel olnud juba hommikust saadik nii et olime väga väsinud. Talle hüüti järele kuid ta ei kuulnud. Me ei jäänud teisi ootama vaid hakkasime minema. Tahtsime veel oodata kuid vihma hakkas sadama. Raha on hea sulane aga paha peremees. Südamelt aga oli ta aus ja usaldatav. Taevas oli pilvine aga vihm näis olevat lakanud.

18. Koma sidesõnade „kui“ ja „nagu“ ees.

Koma on

Koma puudub

Ära päeva enne kiida, **kui** ta juba looja läinud!

Sa eksid, **kui** sa seda mõtled.

Ta talitab kibedasti, **nagu** oleks tal suur rutt.

Avalik vaenlane on parem **kui** salalik sõber.

Hõbe on odavam **kui** kuld.

Ta oli märg **nagu** kass.

Pidage meeles! Sidesõnade kui ja nagu ees peab olema koma, kui nad seovad lihtlauseid liitlauseiks. Kui neile sidesõnadele aga järgneb ainult võrdlussõna, siis koma ei ole.

19. **Harjutus.** Pange koma sidesõnade kui ja nagu ette, kui see on nõutav!

Laste suukesed liikusid kui väikesed veskid. Kodus kooruke parem kui võileib võõrsil. Laste rõõm oli suur kui isa suure kuusega koju tuli. Head sõnad jahutavad rohkem kui külm vesi. Jõeke voolas kui pael läbi haljaste aasade. Õhk oli mahe ja pehme nagu soe piim. Laste suukestest pääses rõõmuhüüe kui nende vesiveski hakkas käima. Nad silmitsesid rähni, kuidas see puu ümber raius ja materdas, silmad terased kui puusepal. Päike tõusis parajasti metsalattvade tagant kui asusime teele. Kõigil oli hirmus rutt, kõik jooksid nagu oleksid nad kartnud jääda kuhugi hiljaks. Eemal lainetab rukkiväli nagu ilmatu suur vaip. Öhtul tõuseb aur soost, mis eemalt vaadates paistab nagu metsatulekahju hõljuv suits. Ta oli märg nagu kass kui ta läbi vihma koju jõudis. Esiti valge kui lumi, pärast kui haljendav rohi, viimati punane kui veri, aga lapsele magus kui mesi?

Pealause ja kõrvallause.

20. Vaadeldge järgmisi liitlauseid!

Poisid rääkisid, et lähevad matkama. Kell oli pool viis, kui saabusime pealinna. Õpetaja jutustas meile vendadest, kes muiste Saadjärve ääres jõudu katsunud.

Ülaltoodud liitlauseid koosnevad kahest lihtlausest. Seejuures üks neist (*poisid rääkisid, kell oli pool viis, õpetaja jutustas meile vendadest*) moodustab üksikult tarvitatuna arusaadava, täieliku lause. See on pealause. Teist liitlause osa (*et lähevad matkama, kui saabusime*

pealinna, kes muiste Saadjärve ääres jõudu katsunud) me ei saa tarvita üksikult, sest see jääb sel korral poolikuks, arusaamatuks. See on kõrvallause. Kõrvallause algab harilikult sõnadega: **et, kui, kes, mis, keda, mida, kuna, kuigi, kus, millal, kas, miks, kuidas** jne.

21. Harjutus. Kriipsutage alla kõrvallause!

Lapsuke hõõrus käsi, mis olid külmad kui jää. Kuulsime, et nad saabusid varsti. Koerad tormasid vaese Madise kallale, kes vaevast nuiaga vastu jõudis vehkida. Kui hommikul kooli jõudsim, olid tunnid juba alanud. Naine imestas, et kes seda oli teinud. Ants oli parajasti jaamas, kui saabus rong. Ta nägi, kuidas ühest vagunist sigu välja laaditi. Mõõdu suvi, ilma et oleks midagi iseäralikku juhtunud. Kui saabusid külalised, mängiti tervitusmarssi. Poisid sportisid nii, et higi ojana voolas. Lõugu vanamees küsis, kas Kudina rahvas on tulekahjust teatanud.

Pidage meeles! Kõrvallause eraldatakse pealausest komaga (komadega).

II. Sõnadest ja häälikutest.

Sõna. Lihtsõna ja liitsõna.

22. Lause *Aino on hoolas õpilane* koosneb neljast sõnast: *Aino, on, hoolas, õpilane*.

Lause koosneb sõnadest. Sõna on lause kõige lihtsam osa, millel on omaette tähendus.

Võrrelge omavahel järgmisi sõnu!

Lihtsõnad	Liitsõnad
vana, mees, kaste, pisarad, üks, kord, lumi, memm, pott, sepp, pilt, post, kaart	vanamees, kastepisarad, ükskord, lumimemm, pottsepp, piltpostkaart

Lihtsõnad koosnevad ühest sõnast, liitsõnad enam kui ühest sõnast.

23. Harjutus. Tõmmake liitsõnadele kriips alla!

Üle taeva tuiskavad puruks käristatud pilvelindid. Tuuled maadlevad kui ahelaist pääsenud härjad Mustjärve põhjas, tormavad piksemürinal vastu taevast ja pillavad seal maailmu kui hõõguvaid säde-meid ühest paigast teise!... Pisukesed lõkked purustasid suured sinise- ja punasekarvalised raudkiivid teravaservalisteks tompudeks ja ikka kõrgemaks kasvas tänavasuus sinna kokkukantud raudkivide riit.

Silp.

24. *I-sa, raa-mat, lu-ge-ma, i-ni-me-ne.*

Sõna jaguneb silpideks. Iga silpi hääldame uue hingamistõukega. Eespool antud sõnad on kahe-, kolme- ja neljasilbilised.

Sõnu on olemas ka ühesilbilisi, näit. *mees, laps, see* jne., samuti enam kui neljasilbilisi, näit. *ter-vi-ta-mi-ne* (viis silpi), *ter-vi-ta-mi-se-ga* (kuus silpi) jne.

Nimetage ühe-, kahe-, kolme-, nelja- ja enamasilbilisi sõnu!

Sõnade lühendamisest.

25. Jälgige sõnade lühendamist!

õpil. = õpilane	kod. = kodanik
õpet. = õpetaja	näit. = näiteks
surn. = surnud	ains. = ainsus
sünd. = sündinud	mitm. = mitmus
tel., telef. = telefon	

Pidage meeles! Sõnade lühendamisel tuleb alles jätta tähed sõna algusest kuni esimese, teise või kolmanda silbi esimese täishäälikuni (viimane mitte kaasa arvatud). Lühendi lõppu tuleb panna punkt.

26. Harjutus. Lühendage järgmised sõnad!

Kirjandus, matemaatika, nimetav, omastav, osastav, alaleütlev, minevik, olevik, vokaal, konsonant, diftong, jaanuar, veebruar, detsember, esmaspäev, kolmapäev, aadress, geograafia, grammatika, laulmine, joonistus, võimlemine.

27. Pange tähele järgmiste sõnade lühendamist!

a. = aasta(l)	v. a. = väga austatud
e. = ehk	e. l. = enne lõunat
s. o. = see on	

Ainult erandlikult võib ühetähelistes lühendites esineda punkti ees ka täishäälik (a., e.).

Pidage meeles järgmisi sagedamini esinevaid lühendeid!

jne. = ja nii edasi	lk. = lehekülj
k. a. = kõrgesti austatud; käesoleval aastal	lp. = lugupeetud
kop. = kopikas	nr. = number
p. l. = pärast lõunat	m. a. = möödunud aastal
rbl. = rubla	t. a. = tuleval aastal
s. a. = sel aastal	t., tn. = tänav
skp. = selle kuu päeval	vrđ. = võrdle!
	vt. = vaata!

k, p, t sõna algul.

28. Harjutus. Tõmmake k, p, t-le sõna algul joon alla! Liitsõnades kriipsutage alla ka liitsõna järelosa algul olev k, p, t!

Tema tähelepanu pöördus tagurpidi sõitvale autole ja selle kohkunud ning kahvatanud juhile. Ta kobas pimedas käsikaudu trepistikul, kuni jõudis tornikellani. Pliiatsid, vihikud ja muud kirjutustarbed olid kooli kaasa võetud. Reisikotis oli ainult peotäis tuhkuiva leivapuru. Matkajate lõkketuli asetsetes sealpool raudteed, tiheda metsatuka ääres. Naabertalu õunapuude õiekobarate kohal kullendas helekollane täiskuu. Kevadetaevas sätendasid tuttavad tähtkujud. Põhjataul kihutas ja paiskas sinna-tänna õhukesti pilvetükke. Lapsed tulid koduteel paarikaupa.

29. Pidage meeles! Eesti sõnades kirjutame sõna algul k, p, t, (mitte g, b, d). Samuti esinevad liitsõnades uue sõnaosa algul k, p, t, mitte g, b, d.

Häälikud k, p, t teiste häälikute kõrval.

Liide -ki ja -gi.

30. Pange tähele, millal kirjutatakse sõnades liide -ki ja millal -gi!

Liide -ki	Liide -gi
leib + ki = leibki	maa + gi = maagi
kapp + ki = kappki	kummale + gi = kummalegi
laud + ki = laudki	süü + gi = süügi
laat + ki = laatki	kull + gi = kullgi
õlg + ki = õlgki	loom + gi = loomgi
look + ki = lookki	saan + gi = saangi
aitäh + ki = aitähki	narr + gi = narrgi
laps + ki = lapski	vaev + gi = vaevgi

Pidage meeles! Liide -ki kirjutatakse g, b, d, k, p, t, s, h järel.

Täishäälikute ja kaashäälikute l, m, n, r, v külge liidetakse -gi.

31. Harjutus. Asetage kriipsu asemele liide ki- või -gi!

Eks tamm— või murduda tugevas tormis. Päikese käes kuivab märg— riie. Lumimemm— oli hakanud nutma. Kukk— laskis kuulda oma heledat hüüdu. Rabelemisel katkes särk—. Nüüd algas

Kaljul— uus elu. Ta läks— välja. Vana Jaan— keerutas valssi. Nähti öökulli—. Helgi unustas aitäh— ütlémast. Jah, seda ma näen—. Kuhu— ei lähe sa! Veduri ähkimine kostab siia—. Teek-sime vahel pisut head—! Mul ju polnud— kirjutada millest— muust. Ehk— ma keelt ei osanud, võeti mind— kaasa. Tall— löi kepsu, et pääses vabadusse. Tumm— naeratab vahel. Pime kana— leiab tera. Kott— on tühi. Kee— on kadunud kaelast. Pole mul mägesid— ega ole kelku—. Meie koplis— kasvas veel hiljuti hiiepüü.

32. Pange tähele, millised häälikud kirjutatakse kaashäälikute k (g), p (b), t (d), s ja h kõrval!

Katk, hetk, hetked, katke, katki, tantsima, küpsed, vilksatama, kitsi, viitsima, laps, sõtkuma, kapsas, lootsik, paksud, Võõpsu, Haap-salu, ärksad, nähku, hõlpsasti.

P i d a g e m e e l e s! k, g, p, b, t, d, s, h kõrval kirjutatakse k, p, t (mitte g, b, d).

33. Harjutus. Pange kriipsu asemele puuduv täht!

Põhjasõja ajal möllas meie maal ka—k. Sõi—sime loo—sikuga Pärlijõel. Põõsas—e vahel vil—satas punane orav. Mu sõber Palmre suvitab Haa—salus. Need är—sad linnud tõusid kohe õh—u. Pa—sud pilved ka—sid taevas—. Vello vanemad elavad Võõ—sus. Sui—se-tamise kahjulikkus on üldiselt tuntud. See tuttav roo—slane oli sõit-nud just Roo—sist. Mäslev meri ei rahunenud hõl—sasti. Asetan need väikesed kim—sud-kom—sud sinna suurde kom—su. Kü—sed marjad on magusad. Varblased sir—suvad meie akna all. Tema nägu on kor—sus. Meil tan—sitakse hästi.

Erand eelmisest juhisest.

34. Pange tähele, millal on k (g), p (b), t (d), s ja h kõrval g, b, d!

Sõna algvorm	Teised sõnakujud samast sõnast
kaudne	kaudsed, kaudsele
kärbes	kärbsed, kärbsele
ürgne	ürgsed, ürgsele
arg(ne)	argsed, argsele
hoidma	hoidsin, hoidsite, hoidke
kündma	kündsin, kündsite, kündku
nõudma	nõudsin, nõudsite, nõudku
üldine	üldse

Pidage meeles! g, b, d esinevad k (g), p (b), t (d), s ja h kõrval siis, kui sõna algvormis on juba g, b, d.

35. Harjutus. Pange kriipsu asemele puuduv täht!

Ärge tarvitage kau—set teed! Meie küla peremehed kün—sid juba põllul. Jõu—sasti sõu—sid kalurid hommikul kalapüügilt koduranda. Ma võisin ainult umbkau—selt vastata. Vanast toast tõusid mul—sed lõhnad. Kär—sed kipuvad vägisi tuppa. Ka mina püü—sin oma kavatsust teostada. Temas on palju ür—set jõudu. Poisike hiilis var—si tuppa. Töötamine edeneb väga hoo—salt. Õu—selt mühises mets. Sõu—sime järvel kogu päeva. Mindi jal—si matkama.

Häälikute vältus e. pikkus.

36. Võrrelge jämedalt trükitud häälikute vältust (pikkust) omavahel järgmisis lauseis!

I välde	II välde	III välde
Kuri koer haukus tee ääres.	Kuuri uks oli lahti.	Puud pandi kuuri.
Poiss püüdis kalu.	Mees ostis ühe kaalu.	Siin ei ole kaalu.
Lina kasvab põllul.	Linna poolt tuli inimene.	Läksin linna.
Ära ole kade.	Võta kate pealt!	Ta võttis katte pealt.

Häälik võib esineda kolmes pikkuses ehk vältes:

lühike (I välde)

keskpikk (II välde)

ülipikk (III välde).

Pikk häälik mõnedes ühesilbilisis sõnus.

37. Võrrelge järgmiste jämedalt trükitud sõnade kirjutamist!

ma	ma tulen	maa	maa on must
sa	sa tuled	saa	poiss ei saa tulla
me	me tuleme	mee	nad on meepoti ümber kui kärbsed

te	te tulete	tee	tee on joodud, tee on pikk, ära tee teistele haiget!
mu	ta oli mu parim sõber	muu	muu asjaga ma ei tegelnud
su	kes on su sõber?	suu	lapse suu oli unu- nenud lahti
ja	õde ja vend läksid kooli	jaa	ta kostis: „Jaa!“
mul	mul on veel leiba	mull	ilus seebimull len- das õhku
tal	tal on küllalt julgust	tall	tall sööb heinamaal
kel	kel tööd,	kell	kell tiksus laual
sel	sel leiba	sell	sell on kaupluses
tol	tol mehel on pikk piip	toll	kaubale määrati kõrge toll
tas	tas on palju tahte- jõudu	tass	tass on laual
tos	tos mehes ei ole kavalust	toss	ära ole vana toss!
kas	kas ta käis siin?	kass	kass lööb nurru
kes	kes on too mees?	kess	kess on võrkkott
on	kas sul on külm?	onn	onn on väike maja
las	las ta ootab!	lass	lass on nõu

Pidage meeles! Järgmisis ühesilbilis is sõnus kirjutatakse täishäälik ühekordselt:

ma (= mina), **sa** (= sina), **ta** (= tema), **me** (= meie), **te** (= teie),
nad (= nemad), **mu** (= minu), **su** (= sinu), **ja** (= ning), **ju**, **ka**.

Selle tagajärjel on võimalik kirjas vahet teha mitmete sõnade vahel, nagu *ma — maa, sa — saa, mu — muu* jne.

Juhisepäraselt kahekordse täishäälikuga kirjutatakse *see, too, need, nood*.

Erandlikult kirjutatakse pikk kaashäälik ühekordselt järgmisis ühesilbilis is sõnus: **mul** (= minul), **sul** (= sinul), **tal** (= temal), **kel** (= kellel), **sel** (= sellel), **mil** (= millel), **tol** (= tolel), **mus** (= minus), **sus** (= sinus), **tas** (= temas), **tos** (= tolles), **kus**, **kas**, **kes**, **mis**, **on**, **las** (= lase), **man** (= juures), **et** ja kõik h-lõpulised abisõnad: **jah**, **ah**, **oh**, **noh**, **säh**, **aitäh** jne.

Juhisepäraselt kahekordse kaashäälikuga kirjutatakse küll.

Lühike ja pikk kaashäälik I ja II silbi vahel.

38. Jälgige järgmiste sõnade kirjutamist!

I, m, n, r I vältes	I, m, n, r II vältes
talitama	Tallinn, tallinlane
talutama (= juhtima, teed näitama)	tellingud
amet	telliskivi
emis	hommik
koma	kummardama
ometi	ümmargune
samet	hunnik
samuti	kannikas
sumadan	lännik
kuni	sõnnik
seni	hurraa!
vanik	ärritama
erutama	varrukas

39. Harjutus. Kirjutage klambreis olevad tähed ühe- või kahekordselt, nagu on nõutav!

Enne t(e) töö, siis puhka! S(a) ei s(a) t(a) sõnust aru. M(e) sõime kogu m(e). T(e) jooge t(e) ja käige veel täna ära s(e) t(e)! S(u) räägib, süda muretseb. (Rhvl.) Üle m(a), üle v(e) viib rändaja t(e). Meie kodum(a) järved j(a) jõed on kalarikkad. Ütle, kes on s(u) sõbrad, ja m(a) ütlen, kes sina oled!

40. Harjutus. Kirjutage klambreis olevad tähed ühe- või kahekordselt, nagu on nõutav!

Ke(l) king pigistab, kü(l) see ütleb. Mäe otsas seisab väike o(n). Lapsel oli kõrre otsas ilus seebimu(l). Kü(l) see mees suleb su(l)gi suu. Ku(l) lendas õue. Ta(l) lööb vainul kepsu. Poiss ta(l)utas pimedat vanakest. Mis a(m)etit ta peab? Maja oli ehitatud te(l)iskividest. Ta(l)i(n) on ENSV peali(n). Poiss ku(m)ardus sügavalt. Kõik olid e(r)utatud ja ä(r)itatud, kuni saabus viimaks auto. Jää o(m)eti rahule!

I silbi täishäälikud.

41. Pange tähele, missuguses sõnas on kaksiktäishäälik **ai, oi**, missuguses **ae, oe**!

ai, oi	ae, oe
kaine	aed
laine	kaebama
naine	kaenal
painutama, painduma	laen, laenama
vaid	vaene
oigama	vaenlane
	koer
	poeg

42. Pange tähele, kuidas kirjutatakse järgmisi sõnu!

Õige:

hõõruma

kõõm

lõõts

mõõk

põõsas

rõõm

sõõm

sõõrmed

võõras

õõnes

õõtsuma

Väär:

hõeruma

jne.

Kaksiktäishäälik **õe** esineb sõnus **nõel, sõel, õel**.

43. Pange tähele, kuidas kirjutatakse järgmisi sõnu!

Õige:

hüüdma

müür

küünal

püüdma

küünar

püünis

küürima

püü

küüs

süü

lüüa

süütama

müüma

tüürima

Väär:

hüidma

jne.

Neil sõnul on esimeses silbis **üü**, mitte **üi**!

44. Pange tähele, missuguseis sõnus kirjutatakse ää, missuguseis ea, missuguseis ea või ää!

Ainult ää	Ainult ea	ea või ää
hää, häälik	pea (= varsti)	hea e. hää
hääldama	peatselt	pea e. pää
pääsuke	peaaegu	peal e. pääl
päästma	peatama, peatuma	pealik e. päalik
rääkima	seadma	pealmine e. päalmine
säärane	seadus	seal e. sääl
väärt	teadma	teal e. tääl

Pidage meeles! Sõnus *hea* — *hää*, *pea* — *pää* jne. tuleb tarvitada järjekindlalt kõigis neis sõnus kas *ea või ää*, mitte aga läbisegi!

45. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele õ või e, nagu on nõutav!

Võ—ras peatus võ—rastemajas. Põ—sas oli linnupesa. Mesilane nõ—las naabripoissi. Sõ—laga ei kanta vett. Rõ—m ja mure on kaksikvennad. Mõni puu on seest õ—nes. Rõ—muga tervitati hõ—guvat kesköist päikest.

46. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele ü või i, nagu on nõutav!

Kes mü—s sulle selle vihiku? Kes pü—ab kõigest väest, saab üle igast mäest. Kes sü—a tahab, peab ka tööd tegema. Õnnetus ei hü—a tulles. Kel on nü—d veel julgust tü—rida paati? Ü—rike elu, sind tervitan ma! Ema ostis kümme kü—nalt. Meile tuli uus ü—rnik.

47. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele e või i, nagu on nõutav!

La—nake mulle oma raamat! Puud pa—ndusid tormi ees. Kuub on kitsas ka—naldest. Kadunud po—g tuli tagasi. La—ned piitsutavad kallast. Kuuldus va—d o—gamist. Va—ne na—ne müüs aja—lehti. Poiss silitas ko—ra. Ei ole ilus teise peale ka—vata. Va—nlane löödi taganema. Vajatakse k—net autojuhti.

48. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele ää või ea, nagu on nõutav!

P—sukesed on lõunamaalt juba tagasi. Lind igatses puurist välja p—seda. Vikat on seinä —res r—sta all. Ta ei teadnud selle p—le

midagi vastata. Täht on h—liku märk. Ärge r—kige nii valjusti! Ta tahtis p—tuda kaks päeva Tallinnas. S—rane v—rt eit oli Krõõt! P—stke ta hädaohust! Oota, oota, p— jõuab kevad! H— sõna on rohkem v—rt kui võim.

Astmevaheldus.

49. Võrrelge jämedalt trükitud häälikuid sama sõna eri vormides!

leht	lehed
sepp	sepale
kott	kotis
ootan	oodata
nõrk	nõrgem
rada	raja
leib	leiva
hambad	hammas

Nagu neist näiteist nähtub, võivad ühe ning sama sõna häälikud esimese silbi lõpus või teise silbi algul esineda kahel kujul: **ht** — **h**, **pp** — **p**, **d** — **j** jne. Sellist häälikute esinemist kahel kujul ühe ning sama sõna eri vormides nimetatakse astmevahelduseks.

Igal astmevaheldusega sõnal on kaks vahelduskuju e. astet: tugev aste (*leht, sepp, kott* jne.) ja nõrk aste (*lehed, sepad, kotid* jne.).

50. Võrrelge järgmisi sõnu omavahel!

Astmevahelduseta sõnad	Astmevaheldusega sõnad
kala — kalad — kaladega	hulk — hulga — hulka
isa — isal — isalt	süsi — söe — söed
vana — vanade — vanadele	leib — leiva — leibade
Mari — Maril — Mariga	kallas — kalda — kallast

Nagu näha toodud näiteist, ei muutu mõnede sõnade häälikud, need sõnad (*kala, isa, vana, Mari* jne.) on seega astmevahelduseta.

Nimetage 20 astmevaheldusega ja 20 astmevahelduseta sõna!

51. Võrrelge järgmiste sõnade kuju eri vormes!

õnnelik
ametnik
kuristik
kompvek

õnnelikku
ametnikku
kuristikke
kompvekki

õnneliku
ametnikud
kuristikkes
kompveki

Neil sõnul vahelduvad lõpposa (*-lik*, *-stik*, *-vek* jne.) häälikud ja ka need sõnad on selle tagajärjel astmevahelduselised.

52. Nimetage vähemalt 20 sellist sõna!

53. Tähelepanu! Astmevaheldusega *lik-*, *mik-* jne. sõnust tuleb lahus hoida astmevahelduseta *k-lõpulisi* sõnu: *vihik* — *vihiku* — *vihikut*, *hommik*, *kuusik*, *tammik*, *tuulik* jne.

54. Nimetage 10 astmevaheldusega ja 10 astmevahelduseta *k-lõpulisi* sõna!

55. Harjutus. Kriipsutage alla kõik astmevaheldusega sõnad!

Supp, male, kündma, vakk, sajab, veski, oja, hakkama, kordama, ärkama, loeng, toit, maa, ujula, oder, sild, narr, rumal, liimima, võõras, palju, kivi, nukk, vaatama, mõte, kannatlik, vihik, haige, sõdur, ahelik, ümbrik, madal, aasta, aednik, hunt, tõld, ujuma, paluma, siduma, ehtima, kirjutama, õmblema, kukk, muld, ilus, vald, kukkuma, noppima, saama.

Näidis: Supp, male, kündma, vakk jne.

III. Sõnaliikidest.

56. Tähenduse järgi jagatakse sõnu mitmesugusteks sõnaliikideks. Sõnad võivad tähendada esemete ja olukordade nimesid, omadust, arvu, tegevust jne.

Nimisõnad.

57. Märkige üles 10 esemete ja olukordade nimetust, mis vastaksid küsimustele kes? mis?

Näidis: mees, raamat, paber, armastus, rõõm.

Sääraseid sõnu, mis vastavad küsimustele mis? kes? (mille? kelle? jne.), nimetatakse **nimisõnadeks**.

58. **Harjutus.** Kirjutage ära järgmised laused ja kriipsutage alla kõik nimisõnad!

Eile oli sügisene laht meie alevis. Rahvast oli palju kokku tulnud. Müüjaid oli isegi kaugest linnast. Kaubeldi elavalt. Põllumehed müütasid lehma, lambaid, porsaid, hobuseid, vilja, jahu ja muid saadusi. Hinnad olid odavad. Müüjad aga pakkusid riidet, pitse, rätte, nõõpe, peakatteid, jalanõusid, nahka, metallnõusid ja mitmesuguseid muid tarbeasju. Avinurmlased olid toonud mitu koormat puunõusid: toobreid, pangi, vanne, lännikuid, kibusid, mitmesuguseid astjaid, tõrsi, sarju ja sõelu.

59. Võrrelge järgmisi nimisõnu omavahel!

Üldnimed	Pärisnimed
poiss	Juku
linn	Tartu
mägi	Munamägi
järv	Peipsi
meri	Läänemeri

Nimisõnu, nagu *poiss*, *linn*, *mägi* jne., mis on ühe ning sama liigi üldiseks nimeks, nimetatakse **üldnimedeks**. Need kirjutatakse lause keskel väikese algustähega.

Nimed, mis tähendavad ühte kindlat eset või olendit, nagu *Juku*, *Tartu*, *Munamägi* jne., ja on antud igähele eriliselt, on **pärisnimed**.

Pidage meeles! Pärisnimed kirjutatakse alati suure algustähega.

60. Harjutus. Tõmmake pärisnimedele joon alla!

Surju surnuaed, eks ta ole seal kuski suure postmaantee ääres, mis Halliste, Saarde ja Kilingi-Nõmme kaudu Pärnu poole viib. Maantee ääres on väike talu, nimega Altvälja. Seal elavad Juku ema ja isa, vend Lembit, õde Aino, vana Leena ja Jüri, siis veel Polla, ja Kõrb, ja Lohik, ja Tiisu, ja Kukeleegu. Kutsusime ka Sule Augusti, Reedu poisid ja Mustika lapsed. Joosep oli uhke poiss. Kui Mustikale läksime, siis ta teretas ja soovis häid pühi, justkui vana inimene.

Omadussõnad.

61. Märkige üles 10 omadust ja laadi tähendavat sõna, mis vastaksid küsimusele missugune?

N ä i d i s: must, vana, suur, uhke, armas jne.

Sääraseid sõnu, mis näitavad omadust või laadi ja vastavad küsimusele missugune? (missuguse? jne.), nimetatakse **omadussõnadeks**.

62. Tähelepanu! Omadussõna ei tule mitte ära vahetada nimisõnaga!

Võrrelge sellest hoidumiseks järgmisi sõnu!

Nimisõna, küsimus: kes? mis?	Omadussõna, küsimus: missugune?
tina (mis?)	tinane (missugune?)
karv (mis?)	karvane (missugune?)
Juku (kes?)	jukulik (missugune?)

Pidage meeles! Omadussõna kirjutatakse lause keskel väikese algustähega.

63. Harjutus. Kriipsutage alla omadussõnad!

Uus luud pühib puhta toa. Vana karu ei õpi tantsima. Tühi kõht on parim kokk. Hunt põgeneb kurja koera eest. Ei märjale maale ole vett tarvis. Saadakse läbi ka kõrgema seisuseta ning elatakse parema palata, kui aga jämedat leiba on. Enam vana kasukas kui

uus kuub. Head sõnad jahutavad rohkem kui külm vesi. Andja hea mees, tagasinõudja paha mees. Ära aja ennem vana kaevu kinni, kui uus valmis pole. Kes noore härjaga künnab, künnab kõverad vaod.

Näidis: Uus luud pühib puhta toa.

Suur ja väike algustäht.

64. Nagu teada, kirjutatakse pärisnimed alati suure algustähega (vt. p. 59).

65. Leidke pärisnimesid ja üldnimesid ja täiendage nendega järgmist tabelit!

Pärisnimed	Üldnimed
Eha	eha
Helve	helve
Kalju	kalju
Mari	mari
Mustik	mustikas
Valve	valve
Tallinn	tallinna (kilud)
Hiinamaa	hiina tee
Šotimaa	šoti heeringad

66. Koostage antud päris- ja üldnimedest lauseid!

67. Jälgige järgmiste sõnade kirjutamist!

1) Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik, Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit, Hariduse Rahvakomissariaat, Tallinna Kaubanduskool.

2) „Rahva Hääl“, „Õhtuleht“, „ENSV Teataja“, „Nõukogude Kool“.

3) „Mahtra sõda“, „Tõde ja õigus“, „Tuulte pöörises“, „Ümera jõel“.

4) Armas sõber, saadan sulle palju tervisi! Palun Teid mu poeg õppetööst vabastada!

Pidage meeles! Suure algustähega kirjutatakse asutiste nimed, ajalehtede, ajakirjade ja teoste pealkirjad, austus- ja viisakussõnad. Asutiste nimedes, samuti ajalehtede ja ajakirjade pealkirjades tuleb kirjutada kõik sõnad suure algustähega (välja arvatud abi-

sõnad). Teoste pealkirjades kirjutatakse ainult esimene sõna suure algustähega. Ajalehtede, ajakirjade ja teoste pealkirjad pannakse jutumärkidesse.

68. Jälgige järgmiste sõnade kirjutamist!

1) eesti rahvas, vene rahvas, lätlased, kreeklased, taanlased, juudid;

2) tallinna kilud, võru vorstid, hollandi juust, türgi diivan, riia vakamaa, friisi tõugu;

3) esmaspäev, jüripäev, puhkepäev, jaanuarikuu, maikuu, heinakuu;

4) eesti keel, vene keel, inglise keel, põhja-eesti murre, setu murre, soome-ugri keeled.

P i d a g e m e e l e s ! Väikese algustähega kirjutatakse rahvuste nimed, liigi ja tõu nimetused, päevade, kuude nimetused ja keele nimetused.

69. **Harjutus.** Kirjutage klambreis olevad sõnad suure või väikese algustähega ja pange need vajaduse korral jutumärkidesse!

(hetseli) tänav (tartus) on ümber nimetatud (juhan liivi) tänavaks. (lõuna-eesti) murre erineb tunduvalt (põhja-eesti) murdest. (lõuna-eesti) on mägisem kui (põhja-eesti). Armastatud on matk: (võru) — (rõuge) — (suur-munamägi). (virve) ja (helgi) mängivad õues. Meie suurimad ajalehed on (rahva hääl), (õhtuleht) ja (uus postimees). (lydia koidula) on maetud (kroonlinna). (juhan liivi) parimad teosed on: (kümme lugu), (vari) ja (nõia tütar). (kalevipoeg) on tõlgitud (soome), (läti), (ungari), (saksa) ja paljudesse teistesse keeltesse. (eesti kirjameeste selts) asutati a. 1871. Nad otsustasid (jaanipäeval) minna matkama. Isa kinkis (jukule) (soome) kelgu. (jakob hurt) sündis (võrumaal) (põlva) kihelkonnas (himmaste) külas.

Asesõnad.

70. Selle asemel et ütelda *Kalur nägi kaluri kuju veepinnal*, võime ütelda *Kalur nägi oma kuju veepinnal*.

Lause asemel *Lind hellitab poega, sest et lind armastab poega* võime ütelda *Lind hellitab poega, sest et ta teda armastab*.

Sõnad **oma, ta, teda** on **a s e s õ n a d**.

Sääraseid sõnu, mis täidavad nimisõnade ja omadussõnade (vahel ka arvsõnade) aset, nimetatakse asesõnadeks.

Asesõna võib nimisõna ja omadussõna aset täites vastata ka nende küsimustele (mis? kes? missugune?).

71. Märkige üles 10 asesõna!

72. Harjutus. Tõmmake asesõnadele kriips alla!

Kuidas küla mulle, nõnda ma külale. Ma sain aru, miks ta seda ütles. Ära kiida iseennast! Ärge tekitage meis seesugust kartust! Korstnapühkija pesi end hoolega, sest ta tahtis minna jalutama ja oma meelt lahutama. Poisid, hoolitsege üksteise eest! Koduteenija hoidis käes kallihinnalist kruusi; niisamasugust hoidis käes ka laps. Kes on käinud meil? Madis on mees, keda kõik kardavad.

Arvsõnad.

73. Lauseis *Meie koolis on üheteistkümne klassi kohta kolmsada kaheksakümmend viis õpilast ja Ta on kolmandas klassis esimene õpilane on sõnad üheteistkümne, kolmsada kaheksakümmend viis, kolmandas ja esimene arvsõnad.*

Sääraseid sõnu, mis tähendavad arvu või järjekorda, nimetatakse arvsõnadeks. Need vastavad küsimustele mitu? mitmes?

74. Moodustage lauseid, kus esineks arvsõnu!

75. Arvsõnu on kahte liiki:

1) Põhiarvud (küsimus: mitu? kui palju?)	2) Järgarvud (küsimus: mitmes?)
üks	esimene
kaks	teine
kolm	kolmas
üksteistkümmed ehk	kümnes
üksteist	üheteistkümnes

Jätkake antud eeskujul põhiarvude ja järgarvude tuletamist! Põhiarvud vastavad küsimustele mitu? kui palju? Nad näitavad asjade arvu.

Järgarvud vastavad küsimusele mitmes? Nad määravad asjade järjekorda.

76. Harjutus. Tõmmake harjutuses põhiarvule alla üks kriips ja järgarvule kaks kriipsu!

1535. aastal ilmus trükist Wanradt-Kõlli katekismus, esimene eestikeelne trükiteos. Suur-Munamägi on 317 meetrit, Väike-Munamägi

aga 244 meetrit kõrge. Aastal 1934 ilmus trükist ajalooline romaan „Ümera jõel“, milles kirjeldatakse eestlaste suurt võitu sakslaste üle 1210. a. Mainitud romaani luges meie keskkooli III klass suure huviga 3 päeva. 4. klass läks õppematkale. 4 klassi läks tänavu õppematkale.

77. Pidage meeles! Järgarvude taha pannakse punkt, kui järgarv on kirjutatud araabia numbriga (1., 2., 10. jne.). Rooma numbrite taha punkti ei asetata (I, II, IX jne.).

Õige:
21. VI 40. a.

Väär:
21. VI. 40. a.

Pöördsonad.

78. Lauseis *Lapsed hüppavad ja hõiskavad aasal* ja *Suur kroonlühter ripub laes* sõnad *hüppavad, hõiskavad* ja *ripub* tähendavad tegemist või mingis seisundis olemist (näit. lamp on rippuvas seisundis).

Sääraseid sõnu, mis tähendavad tegemist või seisundis olemist, nimetatakse **pöördsonadeks**.

Pöördsona kohta küsime: mida teeb? (*hüppab*), mida tegi? (*hüppas*), mida teeks? (*hüppaks*), mida tegevat (*hüppavat*), mida tehku? (*hüpaku!*), mida tehakse? (*hüpatakse*), mida tehti? (*hüpati*) jne.

79. Märkige üles vähemalt 15 pöördsona!

80. Tähelepänu! Nimisõna ei tule mitte ära vahetada pöördsonaga!

Võrrelge sellest hoidumiseks järgmisi sõnu!

Nimisõna, küsimus:
kes? mis?

Pöördsona, küsimus:
mida tegema?

sõit (mis?)

sõitma (mida tegema?)

vastus (mis?)

vastama (mida tegema?)

elu (mis?)

elama (mida tegema?)

vedu (mis?)

vedama (mida tegema?)

naer (mis?)

naerma (mida tegema?)

81. Harjutus. Kriipsutage alla pöördsonad!

Põhjatuul kogus suve läbi endale rammu. Sügisel võttis ta siis südame rindu ja hakkas kõigest jõust puhuma. Külma õhku kolletas lehed puil, närtsitas rohu maas ja kihutas laululinnud lõunamaale.

Põhjatuul ei leppinud sellega. Ta puhus, lõõtsus ja ulgus kord-korralt ikka tugevamini, kuni muutus päris maruks. Siis haaras ta kaugelt põhjamaalt suure lumepilve ja tõi siia. Sadas ja tuiskas koledasti. Inimesed otsisid majadest varju, panid ahjud küdema. Sinna põhjatuul ei kippunud järele. Tuul rauges ja tuisk lakkas viimaks. Pilved kadusid, taevas läks selgeks. Maa puhkas valge lumivaiba all.

Näidis: Põhjatuul kogus suve läbi endale rammu.

Abisõnad.

82. *Poisid, tulge siia! Mis täna tehtud, see homme hooletu. Kohelaskis poiss linnu lahti, kes lendas kiiresti üles taeva poole. Vello istus akna juures, kassike mängis voodi all. Väino ja Ülo läksid kalastama. Härghen ehk jaanilill on madala varrega taim. Poiss hüppas sulpsti vette. Oh, ma vaene!*

Sõnu, nagu siia, täna, homme, juures, ja, ehk, sulpsti, oh jne., mis ei ole nimi-, omadus-, arv-, ase- ega pöördõnad, nimetatakse **abisõnadeks**. Nad määravad kohta, aega, viisi (siia, täna, kiiresti) jne., märgivad lauses nimisõna vahekordi teiste sõnadega (juures, pärast), seovad lauses sõnu (ja, ehk) või väljendavad hüüdeid ning häälitsusi (sulpsti, oh).

83. Pange tähele!

Õige:	Väär:
ilusasti	ilusaste
toredasti	jne.
julgesti	
enamasti	
paremini	paremine
julgemini	jne.

84. **Harjutus.** Kriipsutage alla kõik abisõnad!

Kes sealt tuleb? Eile tegime ilusa õppereisi. Töö juures ei tohi suikuda. Maantee ääres seisab suur kivi. Liiva kukkus lae vahelt põrandale. Enne töö tehakse, pärast palk makstakse. Rumalasti küsida on kerge, targasti vastata raske. Täna hõissa! homme oh! ah! Head last nähakse ukse taha, paha ei põlve ees. Nüüd on töö tehtud. Kaua tuli oodata. Kuidas lükkad, nõnda läheb. Eks te tea!

IV. Sõnade muutmisest.

Käänamisest.

85. Tuletage meelde käänete nimetused ja nende järjekord!

Käänded	Küsimused	Ainsus	Mitmus
Nimetav	kes? mis?	laulja	lauljad
Omastav	kelle? mille?	laulja	lauljate
Osastav	keda? mida?	lauljat	lauljaid
Sisseütlev	kellesse? millesse? kuhu?	lauljasse	lauljatesse e. laul- jaisse
Seesütlev	kelles? milles? kus?	lauljas	lauljates e. lauljais
Seestütlev	kellest? millest? kust?	lauljast	lauljatest e. laul- jaist
Alaleütlev	kellele? millele?	lauljale	lauljatele e. laul- jaile
Alalütlev	kellel? millel?	lauljal	lauljatel e. lauljail
Alaltütlev	kellelt? millelt?	lauljalt	lauljatelt e. laul- jailt
Saav	kelleks? milleks?	lauljaks	lauljateks e. laul- jaiks
Olev	kellena? millena?	lauljana	lauljatena e. laul- jaina
Rajav	kelleni? milleni?	lauljani	lauljateni e. laul- jaini
Ilmaütlev	kelleta? milleta?	lauljata	lauljateta e. laul- jaita
Kaasaütlev	kellega? millega?	lauljaga	lauljatega e. laul- jaiga

86. Harjutus. Käänake kõigis käändeis sõna raamat!

<i>i</i> -mitmus	<i>de</i> -mitmus
kuulsaile lauljaile vaikseil õhtuil vanuks päeviks lähenevaist pilvist vanult sõbrult	kuulsatele lauljatele vaiksetel õhtutel vanadeks päevadeks lähenevatest pilvedest vanadelt sõpradelt

Nagu näha neist näiteist, on paljudel sõnadel kaks mitmust: *de*-mitmus ja *i*-mitmus. *de*-mitmuseks nimetatakse vormi sel juhtumil, kui sel on mitmuse tunnuseks **-de-** või **-te-**, *i*-mitmuseks siis, kui sel on mitmuse tunnuseks **-i-**.

Märkus. Mõnikord võib *i*-mitmusel olla tunnuse **-i-** asemel ka **-u-** või **-e-**, näit. *sõnul*, *soojel*, *sõbruks*, *õnnelikeks* jne.

Ainsuse osastav.

a) *maa* — *maad*, *öö* — *ööd*, *või* — *võid*, *krae* — *kraed*, *soo*, *kuu*, *pea*, *puu*, *töö*, *vöö*, *luu*, *patarei*, *kantselei*, *papagoi*, *prii*, *jää*, *lõo*;

b) *uni* — *und*, *mõni* — *mõnd e. mõnda*, *tuli*, *meri*, *veri*, *lumi*;

d) *raamat* — *raamatut*, *julge* — *julget*, *õppi*, *õhtu*, *vaikne*, *mõte*, *keel*, *meel*, *tuul*, *neiu*, *summa*, *valge*, *kirju*, *selge*, *haige*, *kõrge*, *Juku*, *rikas*, *aken*, *tütar*, *liige*, *pere*, *katus*, *vaenlane*, *vihik*, *tuulik*;

e) *sepp* — *seppa*, *õnnelik* — *õnnelikku*, *linn* — *linna*, *isa*, *jõgi*, *kepp*, *poiss*, *asunik*, *lipp*, *jook*, *seep*, *vaat*, *nõrk*, *pulk*, *sulg*, *sõber*, *ahi*.

Millal on ainsuse osastava lõpul **-d**?

Pidage meeles! Ainsuse osastava lõpp on **-d**:

1) kõigil sõnul, mis ainsuse nimetavas ja ainsuse omastavas lõpevad pika täishäälikuga (*maa*, *puu*) või kaksiktäishäälikuga (*või*, *kantselei*) ja

2) kuuel sõnal: *uni*, *tuli*, *meri*, *veri*, *lumi*, *mõni*.

88. Kõigil teistel juhtudel lõpeb ainsuse osastav kas **t**-ga (*raamatut*, *julget*) või täishäälikuga (*seppa*, *õnnelikku*).

89. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele **d** või **t**, nagu on nõutav!

Ema tegi värske— või—. Poiss vaatles mässava— mer—. Tee töö— ja ära viida aega! Meil kuivendatakse soo— ja raba. Kas näed seda suur— puu—? See ei karda tuul— ega tormi. Paks kord lun—

ei suuda talvel painutada tema oksid. Ta on vana vist juba enam kui sada aasta—. Ta seisab praegu liikumata, nagu näeks ta un—; ta justkui vaatleks unistades sinava— taevas—, haljendava— muru ja künka tagant paistva— peegelsileda— mer—. Või vahest tuletab ta meelde kauge— minevikku, millal tema naabruses ei olnud veel kolletava— rukis—, põldu ega seda madala— hoone—, milles inimsipelgad käivad sisse ja välja? Mõtleb neid aegu, millal ta oma ümbruskonnas nägi liikuvat ainult vahetevahel mõn— nobeda—, kergejalgse— või jällegi kohmaka— ning pikaldas— metslooma?

N ä i d i s : Ema teigi värsket võid.

Ainsuse käänded alates sisseütlevaga.

90. Käänake sõnu *terav nuga* ainsuse kõigis käändeis!

Nimetav	terav nuga
Osastav	teravat nuga
Omastav	terava noa
Sisseütlev	terava-sse noa-sse
Seesütlev	terava-s noa-s
Seestütlev	terava-st noa-st
	jne.

Missugusest käändest saadakse kõik ainsuse käänded alates sisseütlevaga?

Pidage meeles! Ainsuse käänded alates sisseütlevaga saadakse ainsuse omastavast.

Mitmuse nimetav.

91. Jälgige mitmuse nimetava tuletamist järgmiste näidete varal ja lõpetage tabel!

Ains. nimetav	Ains. omastav	Mitmuse nimetav
pilet	pileti	piletid
kaas	kaane	kaaned
mõte	mõtte	mõtted
rukis	rukki	
süsi	söe	
käsi	käe	
tõbi	tõve	
tuli	tule	

Missuguse käände abil tuletatakse mitm. nimetav?

Missugune häälik liidetakse ainsuse omastavale, et saada mitmuse nimetav?

Pidage meeles! Mitmuse nimetav saadakse ainsuse omastavast. Mitm. nimetava lõpul on alati **d**.

92. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele **d** (küsimuste puhul: kes? mis? missugused?) või **t** (küsimuste puhul: keda? mida? missugust? mitu?), nagu on nõutav!

Ernst Särgava kirjanduslik toodang on arvustava— laadi. Ta erakordne tahtejõud ületas kõik takistuse— ja raskuse—. Kalureil õnnestus päästa kõik kolm uppuva— supleja—. „Vanemuises“ etendati A. Kitzbergi kuulsa— näidendi— „Libahunt“. Uuel koolimajal on valge— avara— klassiruumi—. Mõnel inimesel on tugeva— käe—. Möödunud õppeaastal ei olnud ühtegi pikema— seisaku— õppetöös. Ruttu veereva— nädala— ja kuu—. Ta ei toonud oma kõnes esile midagi usutava—. Eduard Vilde romaanis „Mahtra sõda“ kirjeldatakse talurahva ülestõusu katse—. Teda tunti kui mitmekülgse— inimes—. Tagasituliija— kavatsesid varsti jälle lahkuda. Tema isa töötab juba kolmanda— päeva linnas. Ta kannab enamasti tumeda— ülikonda. Pean ostma viis uu— raamatu—, mitu vihiku—, tinti ja sulgi.

Ainsuse sisseütlev.

93. Jälgige ainsuse sisseütleva moodustamist ja täiendage tabel!

Ainsuse nimetav	Ains. sisseütlev
tuba	tuppa e. toasse
mägi	mäkke e. mäesse
sõda	sõtta e. sõjasse
rida	
jõgi	
regi	
pada	
tuli	tulle e. tulesse
meri	merre e. meresse
maja	majja e. majasse
oja	
liha	
kivi	

Ainsuse nimetav	Ains. sisseütlev
tüvi	
küla	
suur	suurde e. suuresse
juur	juurde e. juuresse
äär	
meel	
seen	
raamat	raamatusse
sadam	sadamasse
vaksal	

Paljudel sõnadel on ainsuse sisseütlevas kaks vormi: lühike (*tuppa*) ja harilik *sse*-lõpuline (*toasse*). Kui on võimalik, tarvitage lühikest ainsuse sisseütlevat!

94. Harjutus. Asendage klambreis olev *sse*-lõpuline ainsuse sisseütlev lühikese sisseütlevaga!

Pidu (eeskavasse) oli võetud ka deklamatsioone. Kui tuletõrjujad jõudsid põlevasse (majasse), nägid nad, et päästa polnud enam midagi. Nad olid hobused (köiesse) pannud, (koosse) seotud õled (vilusse) asetanud ja sinna (unesse) vaibunud, kuna teised (võsasse) olid läinud hagu tooma, et neid (tulesse) pilduda, mis siia (kasesalusse) üles tehtud. Üks (vanasse easse) jõudnud mees jutustas, kuidas nad olid (metsarägasse) ära eksinud, siis sohu ja (rabasse) sattunud ja siis (kevadisesse porisse) tahtnud uppuda...

95. Mitmuse omastav.

a) Ainsuse osastavas on **-d**, mitmuse omastavas **-de**.

Täiendage lõpuni tabel ja kriipsutage alla ains. osastava ja mitm. omastava lõpp!

Ains. nimetav	Ains. osastav	Mitm. omastav
jää	jääd	jääde
öö	ööd	ööde
või		
prii		
uni		
meri		

Pidage meeles! Kui ains. osastava lõpul on -d, siis on mitm. omastava lõpul -de.

b) Ains. osastav lõpeb täishäälikuga, mitm. omastavas **-de**. Täiendage lõpuni tabel ja kriipsutage alla mitm. omastava lõpp!

Ains. nimetav	Ains. osastav	Mitm. omastav
isa	isa	isade
talu	talu	talude
jõgi	jõge	jõgede
õlg	õlga	
ader		
viga		
jutt		
leidlik		
kärestik		

Pidage meeles! Kui ains. osastav lõpeb täishäälikuga, siis on mitm. omastava lõpul -de. Mitm. omastav saadakse sel juhul nii, et võetakse ains. osastav ja liidetakse sellele -de.

d) Ains. osastavas **-t**, mitm. omastavas **-te**.

Täiendage lõpuni tabel ja kriipsutage alla ains. osastava ja mitm. omastava lõpp!

Ains. nimetav	Ains. osastav	Mitm. omastav
aasta	aastat	aastate
haige	haiget	haigete
ääretu		
loeng		
vesi	vett	vete
hüpe		
liige	liiget	liikmete
äge		
hele		

Pidage meeles! Kui ains. osastava lõpul on -t, siis mitm. omastava lõpul on ena masti -te.

e) Ains. osastavas **-t**, mitm. omastavas **-de**.

Täiendage lõpuni tabel ja kriipsutage alla ains. osastava ja mitm. omastava lõpp!

Ains. nimetav	Ains. osastav	Mitm. omastav
neiu summa teema male pere aken lauljanna sammal	neiut akent	neiude akende

96. Pange tähele!

Kuigi ainsuse osastava lõpul on **-t**, on mitmuse omastavas **-de** järgmistel sõnadel:

Aken, draama, foto, hapu, ime, kaabu, kaenal, kalju, kannel, kassa, katel, kere, kiisu, kirju, klade, kliima, koonal, kroonu, kukal, kummi, kõne, kämmal, küünal, küünar, laava, lilla, male, mamma, manner, mure, nafta, neiu, ordu, palju, pannal, papa, peiu, pere, piiga, pipar, peenar, plika, polka, põial, rahe, ratsu, roosa, setu, sine, sohva, sooda, soolo, summa, sõkal, sõstar, tare, tatar, teema, tubli, tungal, tõmmu, tütar, vahe, vale, vemmäl, vene, vile, vinnal, võre, västar, õlu (mitm. om. *õllede*). Siia kuuluvad ka n n a - lõpulised sõnad: *õpetajanna, kirjutajanna, sõbranna* jne.

Tabel mitm. omastava tuletamisest.

Ains. osastava lõpul	Mitm. omastava lõpp	Näiteid (ains. osastav ja mitm. omastav)
d	de	maad — maade, kraed — kraede
täishäälik	de	isa — isade, pesa — pesade
t	te	aastat — aastate, lauljat — lauljate
t	de	summat — summade peret — perede akent — akende lauljannat — lauljannade

97. Harjutus. Moodustage ains. osastav ja mitmuse omastav järgmisist sõnust!

Lumi, kõrs, käsi, krae, kantselei, geograafia, pesa, pilt, kannustik, leidlik, matemaatika, sadam, laulja, sõdur, lootus, murre, julge, hammas, vaksal, istung, supp, mõte, kirju, vemmal, hapu, lilla, roosa, pime, kõne, lootsik, sõbranna, kannel, tütar, peenar, küla, ader, leht, kõneleja, redel.

N ä i d i s :

Ains. nimetav	Ains. osastav	Mitm. omastav
lumi	lund	lumede

98. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele **de** või **te**, nagu on nõutav!

Poega— teed ei ühti alati isa— oma—ga. Kalurid sõudsid läbi vahutava— laine— kaldale. Peen— kõrge— kõr— vahel sädelesid taevakarva sinised ja kollased õied. Täna anti meile uu— raamatu— nimestik. See poiss ei kuulu sugugi rumala— pois— hulka. Kõiki— kuulsa— mees— kambri— aken— all ei ole olnud alati vilkumas valget gaasitulukestki. Tarvismineva— summa— muretsemine tegi suuri raskusi. Aken— eesriided lasti alla. Karjane sidus oma pastel— nõörid kinni. Seesugus— tarbeasja—, nagu peitli—, hõövli—, ämbri—, katel— ja vikati— eest näis ta eriti hoolitsevat.

„suurte“ — „suurde“.

99. Võrrelge järgmisi lauseid omavahel!

Kass hüppas **hiirte**

(kelle?) pessa.

Suur on maailmas **keelte**

(mille?) arv.

Suurte (missuguste?)

tubade remont läks

palju maksma.

Kass surus küüned ühte

hiirde (kellesse?).

„Kalevipoeg“ on tõlgitud ka

ungari **keelde**

(millisesse?).

Astusime **suurde** (missugu-

sesse?) tupp.

Pidage meeles! Sõnades, nagu hiir, keel, suur, seen, hääl, sool, peen, joon, nõol, meel, hool, tuul, äär, noor, juur, koor jne. on mitm. omastavas -te (küsimus: kelle? mille? missuguste?), ains. sisseütlevas aga **-de** (küsimus: kellesse? millesse? kuhu? missugusesse?).

100. **Harjutus.** Kirjutage kriipsu asemele **de** või **te**, nagu on nõutav!

Külalised läksid jalutama mere äär—. Astusime suur— ruumikasse eeskotta. Noore inimese noor— hinge leiavad noor— unistused ikka teed. Ta silmad on hiilgel, nagu tahaksid nad peast välja tungida ja iluhääl— merre ujuma minna. Meel— varal õpime tundma igasuguseid nähtusi. Kas olete lugenud A. Kitzbergi draamat „Tuul— pöörises“? Asjad peab ajama joon—! Seadke pillid hääl—! Siis tuli talle lapsepõlv meel—. Õhtuks jõudis poiss suur— laan—. Laste mängukohaks oli suur voor— kaevatud liivauk. Voor—vahelistes moldorgudes asetsevad selgeveelised järved. Hobused olid pandud köi—. Metsa äär— suur— kaskede ja saar— alla oli küla noor— poolt tehtud kiik.

de-mitmuse käänded.

101. Käänake *terav nuga* de-mitmuse kõigis käändeis!

Nimetav	teravad	noad
Osastav	teravaid	nuge
Omastav	teravate	nugade
Sisseütl.	teravate-sse	nugade-sse
Seesütl.	teravate-s	nugade-s
	jne.	

Missugusest käändest saadakse kõik *de*-mitmuse käänded alates sisseütlevaga?

Pidage meeles! *de*-mitmuse käänded alates sisseütlevaga saadakse mitmuse omastavast.

102. **Harjutus.** Kirjutage kriipsu asemele **de** või **te**, nagu on nõutav!

Lükake need küsimused parema—le aega—le! Huvireisijad liikusid vana— võlvi— all. Jäälõhkuja ruttas abi andma jääs kinnioleva—le laeva—le. Valgus tungis pimedas—sse koridori—sse. Ei saa alati arvestada üksiku— kodanikku— tahtmisi. Ta sõrmed olid pika— küün—ga. Ülesvõte—le ja pilti—le pandi uued raamid. Palju—s kirjanduslikku—s teos—s kirjeldatakse oma aja nähtusi ja olusid. Kuiva—l sõna—l on vähe mõju kuulaja—sse. Rändaja pilk kiindus särava—sse, heleda—sse tähte—sse. Ta suur—s silma—s oli ebaloomulik sära. Ta süvenes mõninga—sse keelelis—sse küsimus—sse. Ta säilitas isegi raskema—s olukorda—s oma hea tuju. Neil ras-

kus—sse sattunud talupoega—l ja vaes—l rentnikku—l tekkis mõte põletada mõisnikku— lossid. Suur—s ja raske—s lahingu—s said paljud haavata.

Mitmuse osastav.

103. Pange tähele, millega lõpeb mitmuse osastav järgmises lauseis!
Toa nurka oli kuhjatud kappe, nahktoole ja vanu kelli, mis näitasid tunde ja päevi. Pidul viibis palju neiuid, palju lauljannasid, näitlejannasid ja tantsijannasid. Väeosas leidus palju vapraid ja julgeid sõdureid.

Mitmuse osastava lõpul võib olla:

1) täishäälik (-e, -u, -i); sel juhul nimetatakse osastavat lühikeseks;

2) -sid;

3) -id.

Pidage meeles! Mitmuse osastava lõpul ei ole kunagi täishäälikut -a.

Õige:
 õnnelikke
 kasulikke
 poisse
 käsi
 süsi

Viga:
 õnnelikka
 jne.

104. Vaadeldge järgmisi sõnakujusid!

Lühike mitm. osastav	sid-lõpuline mitm. osastav
karju	karjasid
naelu	naelasid
laule	laulusid
lehti	lehtesid
kive	kivisid

Pange tähele! Paljudest sõnadest on võimalik moodustada kaheksugust mitmuse osastavat: lühikest ja sid-lõpulist. Kui ei teki selle juures kokkusattumisi mõne teise sõnaga, tuleb eelistada lühemaid vorme.

105. Harjutus. Parandage ebasoovitavad või vigased klambresse pandud sid-lõpulisid mitm. osastavad, asendades need lühikesed mitmuse osastavaga!

Ta silmas eemalt (linnatornisid). Ta elus on olnud (kurbasid) ja ka õnnelikke (silmapilkusid). Aknale oli pandud palju (postkaartisid), (sulgesid), (sulepeasid) ja mõni tähtsaamat. Ka kõiksuguseid (loomasid) nägi Juhan loomaaias: (põtrasid), (hirvesid), (huntisid), (elefantisid) ja tiigreid. Köögis oli näha (toopisid), (kruusisid), (pannisid) ja pika kaelaga pudeleid. Toas leidis (kappisid), (laudasisid), (toolisid) ja (pinkisid). Poes müüdi (vaipasid), (linasid) ja (patjasid). Seina najal seisis (pikkasid suuskasid), (keppisid), (õngesid), (odasid) ja (trummisid). Õues nägi Peeter palju (loomasid): (koerasid), (kassisid), (lehmasid), (sigasid), (kanasid), (partisid) ja teisi (loomasid) ning (lindusid).

106. Jälgige, missuguses astmes on alati mitmuse osastav!

Keppe, kotte, kukki, leppi, lukke, tükke, tikke, mõtteid, hüppeid, lätteid, tõkkeid, äkkeid, rikkaid, õnnelikke, kasulikke, ümbrikke, kompvekke, aateid, kaarte, koopaid, sõpru, atru, patju, kapju.

Pidage meeles! Mitmuse osastav on alati tugevas astmes.

107. Harjutus. Pange klambreis olevad sõnad mitmuse osastavasse!

Õppereislased tegid (vajalik) ettevalmistusi. Talurid on kannatanud (majanduslik) raskusi. Hoidke oma uusi (saabas)! Poiss ei jäänud kuulama (etteheide). Kõigi talumeeste salved olid (rukis) täis. Lumi kattis puude (latv). Kes teist oskab lugeda teiste (mõte)? Harva nähakse meie metsades (põder). Edasipääsuks tuli kõrvaldada palju (tõke). Seltskond aitas (püüdlik poiss). Lahkunule lausuti (südamlik) sõnu. Pidule oli ilmunud palju (kohalik elanik). Meie kodumaal ei leidu kõrgeid (mäestik) ega sügavaid (kuristik). Kas olete lugenud vanemaid (kirjanduslik toode)? Taat ostis (tikk).

i-mitmus.

108. Jälgige *i*-mitmuse moodustamist järgmises sõnus ja märkige juurde puuduvad vormid!

Mitmuse osastav	<i>i</i> -mitmuse käänded
maid	maile
puid	puile
lauljaid	
rahvaid	
aknaid	

Missuguse käände abil moodustatakse *i*-mitmus?

Pidage meeles! *i*-mitmust võib moodustada mitmuse osastava abil.

109. *i*-mitmuse moodustamisel pange tähele järgmist!

Sõnust, mil mitmuse osastava lõpul on *-id* (*maid, julgeid* jne.), võime *i*-mitmust tuletada sel teel, et võtame mitmuse osastava, eraldame selle lõpust kaashääliku *d* ja paneme selle asemele tarvismineva käände lõpu.

110. Harjutus. Asendage *de*-mitmus *i*-mitmusega!

(Vanadel päevadel) õppis ta veel klaverimängu ära. (Tänavatel) jalutas mehi ja naisi (toredates riietes). Ta rääkis sellest uudisest ainult oma (parematele tuttavatele). Järve (madalatel kallastel) kasvas ainult mõni üksik pedakas. Leena (kuldsetele juustele) oli asetatud pärg. (Raamatutesse) ärge tehke märkmeid, tehke neid (vihikutesse)! (Kuusikutes) ja (kaasikutes) kasvas palju marju. Ja sellest künkast käis mööda (rasketest meresaabastest) tallatud tee. (Vähestest seemnetest) ei saa põldu täis. Mis on tegemist siin nendel (kuulsatel isikutel)? Maja oli piiratud (õitsvatest toomingatest). (Kõrgetest korstnatest) tõuseb suitsu. Kõneldi (eelseisvatest rasketest nädalatest). Mu onu (sügavates taskutes) leidis palju huvitavaid asju.

Sõnad „hele“, „pime“ jne.

111. Vaadeldge sõna *hele* käändumist ja käänake lõpuni!

Käänded	Ainsus	Mitmus
Nimetav	hele	heledad
Omastav	heleda	heledate
Osastav	heledat	heledaid
Sisseütl.	heledasse	heledatesse e. heledaisse
Seesütl. jne.	heledas	heledates e. heledais

Nagu *hele* käänduvad: *hale* — *haleda*, *hõbe* — *hõbeda*, *jahe*, *jäme*, *kade*, *kole*, *lage*, *libe*, *mage*, *nobe*, *pime*, *sale*, *sile*, *tige*, *tihe*, *tore*, *tume*, *tüse*, *väle*, *äge* jne.

112. Märkige üles veel niisuguseid sõnu!

113. Harjutus. Kirjutage harjutus ära ja pange klambreis olevad sõnad vastavasse käändesse!

Õpetaja juhtis õpilaste tähelepanu (jäme) vigadele. Helkles jõgi-
peegel, kõlastatud luikede (hele) kaebehüüetest. (Tihe) roostikke,
liiyapanku ja sügavikke kätkeb endas jõgi. Väledalt lippas tüdruk
üle niidu oma noortel (nobe) jalgadel. Eemalt karjamaalt kuuldu
varsa (hele) hirnumist. Poisike talutas (pime) meest läbi (pime) kori-
doride. Omal ajal meeldisid rahvale (hale)-sisulised jutud. (Hele)
kellade helin kajas metsast. (Äge) inimestega on raske läbi saada.
Maailmasõja päevil peeti palju (äge) lahinguid. (Tihe) salkades jäl-
gisid reisijad õpilaste laulu.

Sõnad „sepp“, „koht“, „kukk“ jne.

114. Jälgige sõna sepp käändumist ja käänake lõpuni!

Käänded	Ainsus	Mitmus
Nimetav	sepp	sepad
Omastav	sepa	seppade
Osastav	seppa	seppi
Sisseütl.	seppa e. sepasse	seppadesse e. sepiisse
Seesütl. jne.	sepas	sepis

Nagu sepp käänduvad: jutt, kapp, kepp, kokk, kott, käpp, kütt,
latt, lepp, lukk, moka, nukk, trükk, tikk, tükk jne.

115. Märkige üles veel niisuguseid sõnu!

116. Harjutus. Kirjutage harjutus ära ja pange klambreis olevad
sõnad vastavasse käändesse!

Ära räägi tühje (jutt)! Koeri hoitakse ka (kett — milles?). Tühja
(kott) on raske püsti hoida. Raha-(kott) ei anta rumala kätte. (Kokk)
keetsid ja küpsetasid. (Kütt) ajavad (juti) (sepp — kelledega?). Pidu-
saal oli ehitatud mitmevärviliste paberi-(tükk) ja (lipp — milledega?).
(Lukk) olid lahti murtud, luugid lahti tehtud ja vargad olid lahku-
nud (pakk — mitm.) kaasa viies. Lipp (lipp) peal, lapp (lapp) peal,
ilma nõela pistmata? Nad istusid õhtuti maja (trepp — mitm.
alalütl.). Ta oli tuntud (salajutt — mitm. omast.) puhujana. Rän-
daja ei tohi minna tee (kepp — milleta?). Mis hundi (käpp —
milles?), see hundi (moka — milles?). Villad (vakk — ains. seesütl.),
(takk — mitm. nim.) (lakk — ains. seesütl.), (kott — ains. om.)
-kangas (kukk — ains. om.) (nokk — ains. seesütl.).

Sõnad „mõte“, „äke“, „hüpe“ jne.

117. Jälgige sõna mõte käändumist ja käänake lõpuni!

Käänded	Ainsus	Mitmus
Nimetav	mõte	mõtted
Omastav	mõtte	mõtete
Osastav	mõtet	mõtteid
Sisseütl.	mõttesse	mõtetesse e. mõtteisse
Seesütl. jne.	mõttes	mõtetes e. mõtteis

Nagu mõte käänduvad: hape — happe, hüpe, kate, küte, lõke, läte, lüke, rake, rike, tõke, võte, õpe, äke jne.

118. Märkige üles veel niisuguseid sõnu!

Pidage meeles, kuidas kirjutatakse sõnad: õppeaasta, õppeasutis, õppekava, õppemaks, õpperaamat jne.!

119. Harjutus. Kirjutage harjutus ära ja pange klambreis olevad sõnad vastavasse käändesse!

Ta rändas oma (mõte — mitm. kaasaütl.) kaugesse minevikku. Võitsime kõik (tõke) ning takistused ja jõudsime õnnelikult tagasi. Aknaid katavad rasked (kate). (Tõke-)jooksu ajaks seati jooksurajale kõrged (tõke); neist (tõke) tuli jooksjail üle hüpata. Kunstnik vajus sügavaisse (mõte). Turvast tarvitatakse ka (küte). (Ettevõte) omaniku näpunäidete varal võisime varsti vea üles leida. (Küte) puudusel jäid ahjud kütmata. Sulane äestas (äke — milledega?) põldu. (Mõte — milledele?) järgnegu teod! Poisid olid teinud metsa uhked (lõke). Tunnen kaasa kõikidele õpilaste (ettevõte — milledele?). Ärge murdke (kokkulepe — mitm. osast.!) Härjad kandsid (ike — ains. osast.). Ühe (lüke — ains. kaasaütlev) oli kelk kohal.

Sõnad „ketas“, „okas“ jne.

120. Jälgige sõna ketas käändumist ja käänake lõpuni!

Käänded	Ainsus	Mitmus
Nimetav	ketas	kettad
Omastav	ketta	ketaste
Osastav	ketast	kettaid
Sisseütl.	kettasse	ketastesse e. kettaisse
Seesütl. jne.	kettas	ketastes e. kettais

Nagu **ketas** käänduvad: kikas (= kukk), mätas, okas ja rukis. Pidage meeles, kuidas kirjutatakse liitsõnad: **rukkijahu, rukkileib, rukkiräak, rukkipõld** jne.!

121. Harjutus. Kirjutage harjutus ära ja pange klambreis olevad sõnad vastavasse käändesse!

Poisid leidsid Saare peremehe (rukis — kust?) linnupesa. Konn saab küll (mätas), aga ei oska (mätas) olla. Jänes kadus (rukis). Üksikuile (mätas) ja künkaile oli Juku pannud nimed. Hoiduge teravaist (okas)! Poisid viskasid (ketas — ains. osast.). Sportlased rääkisid (ketas — millest?). (Ratas — millest?) kadus üks kodar. Sõitsin (jalgratas — millest?). Vankril on neli (ratas). Kibuvitsa (-okas) on teravad. Kuuse(-okas — millest?) imbus vaiku. (Rukis — kust?) kostis (rukis-)räägu saagimist. Ees lokkas (rukis-)väli. Poisid, tulge (ketas — mida?) heitma! Ükski roos ei ole (okas — milledeta?).

„lik-“, „mik-“, „nik-“, „ndik-“, „bik-“, „stik-“, „tik-“, „vik-“sõnad.

122. Jälgige sõna **õnnelik** käandumist ja käänake lõpuni!

Käänded	Ainsus	Mitmus
Nimetav	õnnelik	õnnelikud
Omastav	õnneliku	õnnelikkude e. õnnelike
Osastav	õnnelikku	õnnelikke
Sisseütl.	õnnelikku e. õnnelikusse	õnnelikkudesse e. õnnelikesse
Seesütl. jne.	õnnelikus	õnnelikkudes e. õnnelikes

Nagu **õnnelik** käänduvad: ahelik, hämarik, kanarbik, kolmandik, kõverik, minevik, mäestik, palavik, põletik, vedelik, aednik, arglik, hapnik, kartlik, kunstnik, kandmik, leplik, mõistlik, piklik, püüdlik, riiklik, ämblik, ümbrik, üürnik jne.

123. Leidke niisuguseid sõnu!

124. Harjutus. Kirjutage harjutus ära ja pange klambreis olevad sõnad vastavasse käändesse!

Poiss tahtis osta uut (sõnastik). Reisija nägi sadamas suurt (laevastik). Arenevatele noortele tuleb võimaldada (mõistlik) ajaviidet. Teadke, et sihtpaika jõudmiseks on vaja (põhjalik), (rahulik) ning

püsivat tööd. Otsitakse leitud koera (omanik). (Harilik) vahenditest seekord ei piisa. Põhja-Eesti jõed on rikkad (karestik) poolest. Kongressil vaieldi (teaduslik) küsimuste üle. Mitu (kaheksandik) on ühes (neljandik)? Ühingus peeti mitu (kirjanduslik) ja (teaduslik) ettekannet. (Kandmik — mitm. alalütl.) toodi toitu. (Kirjanik — mitm. alaleütl.) annetati lilli. Uute (asunik) viljad loksasid. Ta valis endale (ajakirjanik) kutse.

„-likus“ ja „-likkus“.

125. Võrrelge järgmisi lauseid omavahel!

Selles **kasulikus** (missuguses?) ettevõttes tuleks kõigil kaasa töötada.

Korralikus (missuguses?) majapidamises paistab silma puhutus.

Ta oli **püüdlikus** (missuguses?) tegevuses.

Selle ettevõtte **kasulikkus** (mis?) ei ole veel selgunud.

Mulle meeldib **korralikkus** (mis?).

Püüdlikkus (mis?) on hea iseloomujoon.

Pidage meeles! lik-lõpulise omadussõna ains. sees- ja seest-ütlevas käändes (küsimus: missuguses? missugusest?) kirjutame -k-; lik-omadussõnust tuletatud nimisõnad (küsimus: mis? mida? jne.) kirjutame -kk-.

126. **Harjutus.** Kirjutage kriipsu asemele k või kk, nagu on nõutav!

Ta silmade pilgus leidus palju kannatli—ust. Ta suutis oma kõnega võita kõikide kuulajate osavõtli—ust ja kaastundli—ust. Oma silmakirjali—usega on ta kaotanud igasuguse lugupidamise. Nii paljud hakkavad aru saama õppimise kasuli—usest alles siis, kui on juba hilja. Püüdli—usest üksi alati ei aita, on vaja ka ettevõtli—ust. Ta silmadest peegeldus heatahtli—ust ja sõprust. Selles asjali—us kõnes ilmnes kõneleja suur ning avar mõttemaailm. Väärikat tagasihoidli—ust tuleks meilgi enestes kasvatada. Suitsetamise kahjali—us on üldiselt tuntud. Sünnipäevalaps oli väga piduli—us meeleolus. Kirjali—us töös oli rohkesti vigu. Imestasime poisi kannatli—ust. Noormehe püüdli—ust hinnati kõrgelt. Avali—us kohas ei tohi lärmitseada. Poisil oli palju leidli—ust. Nad pidid viimaks loobuma oma hädaohtli—ust matkast. Ettevõtli—ust on neil vähe.

Sõnad „vihik“, „tuulik“ jne.

127. Vaadeldge sõna **vihik** käandumist ja käänake lõpuni!

Käanded	Ainsus	Mitmus
Nimetav	vihik	vihikud
Omastav	vihiku	vihikute
Osastav	vihikut	vihikuid
Sisseütl.	vihikusse	vihikutesse e. vihikuisse
Seesütl. jne.	vihikus	vihikutes e. vihikuis

Nagu **vihik** käänatakse paljusid kahesilbilisi *ik*-lõpulisi sõnu: hellik, hommik, hurtsik, häälik, kaksik, kaevik, kuusik, laulik, lapik, lõpsik, rästik, saadik, sepik, ööbik jne.

128. Leidke veel niisuguseid sõnu!

„õnnelik“ — „vihik“.

129. Võrrelge sõnu *õnnelik*, *mäestik*, *kunstnik* jne. sõnadega *vihik*, *tuulik* jne. ja pidage meeles nende erinevat käandumist!

õnnelik		vihik	
Ains. osastav	Mitm. omastav	Ains. osastav	Mitm. omastav
õnnelikku	õnnelikkude	vihikut	vihikute
mäestikku	mäestikkude	tuulikut	tuulikute

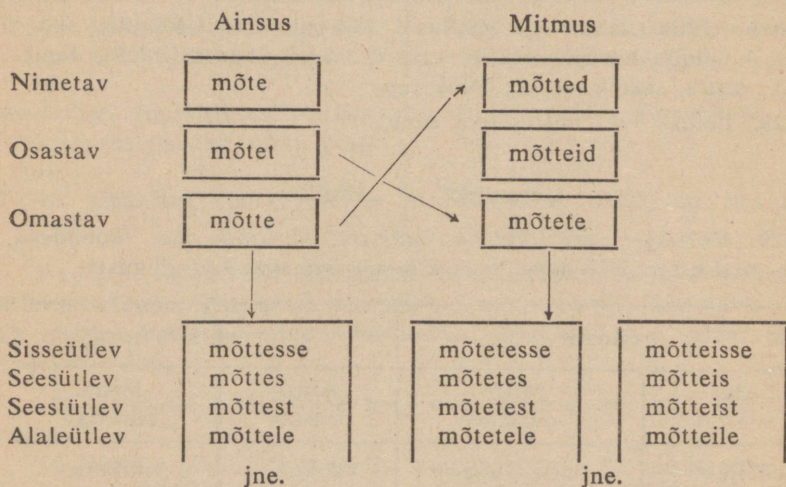
130. Täiendage seda tabelit järgmiste sõnadega, paigutades need vastavasse lahtrisse: noorik, alandlik, laulik, männistik, kuusik, kirjanik, kodanik, üürnik, laevnik, leplik, tulevik, lagendik, kaksik, liustik, tehnik!

131. **Harjutus.** Kirjutage kriipsu asemele **k** või **kk**, nagu on nõutav.

Sõdur tormas ühte pikli—u kaevi—usse. Toomingapõdsastest kuuldus ööbi—ute laksutamist. Õpilased ei ole veel kõik ostnud sõnasti—u. Mööda mäeseljandi—u kulgeb maantee. Koolis pühitseti õnnetu kirjani—u Juhan Liivi mälestusõhtut. Saaremaa on rikas

kiviaedade ja tuuli—ute poolest. Keegi ei tea ennustada tulevi—u. Tal ei olnud ühtki ümbri—u. Õppereisil tegid õpilased oma märkmi—udesse märkmeid kõige kuuldu ja nähtu kohta. Ööbi—ut hüütakse ka künnilinnuks. Mitu elani—u on Eestis? Kaksiktäishääli—ut nimetatakse ka diftongiks. Metsas nägime rästi—ut ja nasti—ut. Pagar küpsetas sepi—ut. Meie maal ei ole suuri mäesti—e ega järvesti—e. Kärest—udes on ohtlik lootsikuga sõita. Küla oma pisi—keste hurtsi—utega kadus hämari—u.

Käänete moodustamise kavand.

132. Etteütlev kordamiseks. Kriipsu asemel tuleb lugeda ja kirjutada p või pp, d või t või tt, k või kk.

Ajakirjani—u—ele võimaldati prii sõit Moskva ja tagasi. Hobune lõhkus ä—e tü—i—eks. Mehed sõu—sid kiiresti oma paati—es ja möödusid ettevaatli—ult madali—u—est. Laastatud maalt põgenes asuni—e rahuli—uma—esse paika—esse. Oma tasakaaluka esinemisega, samuti oma laialdase ja tulemusri—a ühiskondli—u tegevusega on ta suutnud võita ümbruskonna elani—u—e poolehoidu. Täiendasin õ—eraamatu—e nimesti—u (mida?) veel mõnede uu—e kirjandusli—u—e toode—ega. Kõiki—ele kibe—a—ele etteheide—ele vastas

ta vaikimisega. Õ—ereisil nähti ja kuuldi palju huvitavat. Juhan Liiv maeti kohali—ude ja Tartust saabunud matuseliste osavõ—ul Alatskivi kalmistule. Juba lapsena igatsesin mer— ääretu— mina. Ma tahtsin näha ta laine—e valgeid harju ja laine—el liugleva—viirese varju ja vahu sees õõtsuvaid kajakakarju ja kaugel kõikuva—üksiku— purje. Kümne—e kilomeetri—e kaupa venis metsik laas pime—a—e padri—u—e ja samblasoo—ega, kuhu ei pääsenud ligi suurema— looma—ki. Kuusi—usse ühe kuuse suur—e ja tihe—a—e oksa—e vahele oli vares ehitanud pesa.

Omadussõnade võrdlemisest.

133. Jälgige jämendatult trükitud sõnade esinemiskujusid!

Aino on hoolas õpilane, Lilli on temast siiski veel hoolsam, ent hoolsaim kõigist on Valve.

Omadussõnal on kolm võrdlusastet: algvõrre, keskvõrre ja ülivõrre.

134. Täiendage järgnev tabel puuduvate vormidega!

Algvõrre	Keskvõrre	Ülivõrre
magus osav julge tugev valge pime õnnetu kannatlik	magusam kannatlikum	kõige magusam e. magusaim kõige kannatlikum e. kannatlikem
õnnelik kartlik vana kõva pikk must tark	vanem parem	kõige vanem e. vanim kõige parem e. parim
hea lühike	lühem	kõige lühem e. lühim

Pööramisest.

Arv ja pöörded.

135. Jälgige järgmist tabelit ja pidage meeles pöörete lõpp-häälikud!

Kindla kõneviisi olevik	Kindla kõneviisi lihtminevik	Tingiva kõneviisi olevik
Ainsus		
1) ma palun	palusin	paluksin
2) sa palud	palusid	paluksid
3) ta palub	palus	paluks
Mitmus		
1) me palume	palusime	paluksime
2) te palute	palusite	paluksite
3) nad paluvad	palusid	paluksid

Pöördsõnal on kaks arvu (**ainsus** ja **mitmus**) ja kolm pööret ainsuses ja mitmuses (e s i m e n e, t e i n e, k o l m a s).

136. Millega lõpeb alati ainsuse 2. pööre? (-d) Millega lõpeb kindla kõneviisi oleviku ainsuse 3. pööre? (-b) Millega lõpeb alati mitmuse 2. pööre? (-te) Millega lõpeb alati mitmuse 3. pööre? (-d).

137. Pöörake *paluma* eeskujul sõnu *tulema*, *tegema* ja kriipsutage alla pöörete lõpphäälikud!

138. **Harjutus.** Kirjutage kriipsu asemele **d** või **t**, nagu on nõutav!

Mis te nüüd jända—e ja saga—e, kas te taha—e, et laevad teie pärast hakkaksi— Rohukülast Atlandi kaudu Kuivastusse sõitma! Kui tuiskaksi— jälle lund, talv... Kui tuiskaksi— jälle lund teedele, mida mööda kogu maailma reisimehed nii uhkesti kellade ja kuljuste helinal sõidava— ja hüüava— ja hõiskava—. Nad palusi—, mangusi—, nutsi—, ägasi—, kuid kõik asjata. Mis sa veel oota—? Kui aga post talvteed või mõisasaksad siit sõidava—, heliseb hele kellade hääl till, tall, trill, trall, et metsad suurele kaugusele vastu kajava—. Poisid täitsi— augud ja matsi— mulgud ning peitsi— kuulid hoolikalt vaenlase piilurite eest.

Ajad.

139. *Ta loeb ja kirjutab, ta luges ja kirjutas, ta on lugenud ja kirjutanud, ta oli lugenud ja kirjutanud.*

Vormid loeb ja kirjutab avaldavad praegust, käesolevat tegevust.

Niisugused verbivormid moodustavad oleviku. Kujud *luges, kirjutas, on lugenud, on kirjutanud, oli lugenud, oli kirjutanud* avaldavad varem aet, möödunud tegevust. Need moodustavad mineviku. Mineviku vorme võime ajaliselt lahutada eri astmeisse:

Lihtminevik	Täisminevik	Enneminervik
luges kirjutas	on lugenud on kirjutanud	oli lugenud oli kirjutanud

Pöördsõna täis- ja enneminerviku vormid koosnevad kahest sõnast (*on, oli + lugenud*).

Kõneviisid.

140. *Te loete ja kirjutate, te loeksite ja kirjutaksite, lugege ja kirjutage!, te lugevat ja kirjutavat.*

Pöördsõna võib esineda neljas kõneviisis:

1) kindlas kõneviisis, 2) tingivas kõneviisis, 3) käskivas kõneviisis ja 4) kaudses kõneviisis.

Kindel kõneviis väljendab tõeliselt sündivat (sündinud) tegevust (*te loete*). Tingiv kõneviis väljendab seda, mis teatavil tingimusil võiks sündida (*te loeksite, kui...*). Käskiv kõneviis avaldab käsku või soovi (*lugege!*). Kaudne kõneviis avaldab seda, mis kolmanda isiku kaudu on teada saadud (*te lugevat*). Selle kõneviisi tunnus on **-vat**.

Ex bibl. unlv. To

Käskiv kõneviis.

141. Pange tähele, millal tarvitatakse käskivas kõneviisis tunnuseid **-ku, -kem, -ke, millal -gu, -gem, -ge!**

-ku, -kem, -ke	-gu, -gem, -ge
seadku, seadkem, seadke kandku, kandkem, kandke katku, katkem, katke seisku, seiskem, seiske	vaadelgu, vaadelgem, vaadelge mingu, mingem, minge naergu, naergem, naerge

Pidage meeles! k, g, p, b, t, d, s, h järel kirjutatakse käskivas kõneviisis -ku, -kem, -ke; l, m, n, r, v järel aga -gu, -gem, -ge.

142. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele k või g, nagu on nõutav!

Võit—e vaenlasi tarkusega, aga mitte jõuga! Sead—e kõik riulid korda! Hoita—u tervist! Teh—e tööd täpselt, punktipealt! Min—da—u marjule! Sõit—e tasa üle silla ja jõud—e õnnelikult koju. Võid—e mu haav rohuga! Seis—e sirgelt! Vaadel—e merd! Poisid, ärge naer—e! And—e mulle aega, küll ma siis oma ülesandega hakkama saan! Min—em üles mägedele! Poisid, joos—em ruttu üles Munamäele! Tap—e mürgiseid usse! Seis—e paigal! Sead—e endid reisivalmis! Lapsed, õppi—e hoolega! Kohel—u vaenlast, nagu see on kombeks, võt—u saagiks, mis kõlbab, too—u hobused, aja—u karjad siia kokku!

„-vad“ ja „-vat“.

143. Võrrelge järgmisi lauseid omavahel!

Kindla kõneviisi mitmuse 3. pööre	Kaudne kõneviis
Õpilased arvutavad hästi (mida teevad?).	Ta vend arvutavat väga hästi (mida tegevat?).
Kõik magavad alles (mida teevad?).	Poiss magavat alles (mida tegevat?).

Pidage meeles! Kui pöörd sõnavorm vastab küsimusele mida teevad?, siis on tal lõpus -vad; vastab see aga küsimusele mida tegevat?, siis on tal lõpus -vat.

144. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele d või t, nagu on nõutav!

Ta vend õppiva— väga hästi. Kogu küla näis tukkuva—. Kalurite majad asuva— enamasti mere ääres. Veel nüüdki käiva— ta oma ligemate naabrite pool abi palumas. Õpilane ootava— õpetajat. Koidu ajal kustuva— tähed. Tema kirjutava— huvitavat artiklit kalastuse üle Peipsil. Siis kuulsin ligineva— kellegi samme. Lapsed kilkava— õues; nad püüava— langevaid lumehelbeid, tabava— neid ja suruva— pihud kinni; kuid nad ei saavuta neid: nad leiava— ainult märjad peod. Eemal merel nähakse üksikuid paate lainete vahel tõusva— ja vajuva—. Lapsed magava— kaua. Tähed näisid täna vilkuva— palju rõõmsamini ja isegi kuu näis naeratava—.

Tegumood.

145. Võrrelge järgmisi väljendeid!

Poiss õpib hästi.
Ema käskis tal minna
magama.

Õpitakse hästi.
Kästi minna magama.

Tegevus võib olla väljendatud kahel viisil:

1) isik, kes midagi teeb või on mingis olukorras, on nimetatud (*poiss õpib, ema käskis*);

2) isikut, kes midagi teeb või on mingis olukorras, ei ole nimetatud (*õpitakse, kästi*).

Esimesel juhul on meil tegemist isikulise tegumoega, teisel juhul umbisikulise tegumoega.

Umbisikuline tegumood.

146. Pange tähele, millal tarvitatakse umbisikulises tegumoes tunnust **-takse, -ti, -tud** jne. ja millal **-dakse, -di, -dud** jne.!

-takse, -ti, -tud jne.

palutakse, paluti, palutud jne.
magatakse, magati, magatagu
jne.
kirjutatakse, kirjutati, kirjutata-
tavat jne.
seistakse, seisti, seistud jne.
tehti, tehtud, tehtavat jne.
antakse, anti, antud jne.

-dakse, -di, -dud jne.

õmmeldakse, õmmeldi, õm-
meldud jne.
kõneldakse, kõneldi, kõneldavat
jne.
tuldi, tuldud, tuldaks jne.
naerdi, naerdud, naerdav jne.
pandi, pandud, pandaks jne.

Pidage meeles! Umbisikulises tegumoes on **-takse, -ti, -tud** jne. siis, kui selle ees leidub lühike täishäälik või **s, h** (*palutakse, seistakse, nähti*).

Kui aga umbisikulise tegumoe tunnuse ees on **l, n, r**, siis on umbisikulises tegumoes enamasti **-dakse, -di, -dud** jne. (*õmmeldakse, lauldi, naerdi, pandud*), välja arvatud ainult mõned üksikud kahe- silbilised sõnad, näit. *anti, kanti, murti*, mil on **-t a k s e, -t i, -t u d** jne.

147. **Harjutus.** Pange kriipsu asemele **t** või **d**, nagu on nõutav!
 Meie peres õmmel—akse usinasti. Kuidas mõel—ud, nõnda
 teh—ud. Tul—ud teed ei tahe—ud tagasi minna ega min—udki.
 Katsume olla nii, et meid tähele ei pan—aks. Ol—agu ettevaatlik!
 Siin jaluta—akse, joos—akse, mängi—akse, laul—akse, naer—akse ja
 supel—akse. Vaada—agu ette! Ärgu viide—agu aega ja min—agu
 kohe teele! Väsinud harjutustest, min—i läbi metsa oja äärde, su—
 pel—i, tul—i tagasi, võe—i leiba ja leba—i rohul. Öhtul teh—i
 metsa äärde suured tuled, küpseta—i neil liha ja söö—i suurema
 kärata. Esimesel päeval tööta—i kibedasti hilisõhtuni. Siis söö—i,
 sule—i vangid ritvadest aeda ja piira—i valvuritega. Temast mõni—
 kümmend sammu eemal tee ääres jätkus aga taplus, tärisesid kilbid,
 kõlksusid mõõgad, oia—i, karju—i, vannu—i, puhu—i pasunat, hüü—i
 appi jumalaid ja inimesi.

Jaatav ja eitav kõne.

148.

Jaatav kõne	Eitav kõne
Lapsed mängivad.	Lapsed ei mängi.
Lapsed, mängige!	Lapsed, ärge mängige!
Isa sõitvat homme linna.	Isa ei sõitvat homme linna.

Eitavat kõnet väljendatakse eituse *ei* või *ära* abil.

„-tada“ („-dada“) — „-tata“ („-data“).

149. Võrrelge järgmisi lauseid omavahel!

Täna tahame selle küsimuse otsustada (mida teha?).	Täna ei otsustata (mida ei teh- ta?) seda küsimust.
Täna ei taha meie seda küsi- must veel otsustada (mida teha?).	
Seda ülesannet ei saa lahend- dada (mida teha?).	Seda ülesannet ei lahendatagi (mida ei tehta?).

Millal kirjutame -da ja millal -ta?

Pidage meeles. Pikemais (nelja- ja enamasilbilisis) pöördõnus kirjutatakse da-tegevusnimes -da (küsimus: mida teha?), eitava kõne umbisikulises tegumoes -ta (küsimus: mida eitehta?).

150. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele da või ta, nagu on nõutav!

Valetajat ja hooplejat, inimest ei saa kunagi usalda— ja harilikult ei usalda—gi teda. See küsimus tuleb juba täna otsusta—, või seda ei otsusta— kunagi! Miks ei lõpeta— veel koosolekut? Nagu kuulda, ei mõtlevat peremes oma poega enam koolita—. Raamatud on ühingu liikmeil maksuta tarvita—, kuid siiski ei tarvita— neid. Laanekurus üleskasvanud pops ei suutnud endale raudteed üldse ette kujuta—. Ei saadud kirjuta— uusi nimestikke ega toimetada— neid määratud tähtjaks trükikotta. Silmapilkugi ei tarvitse— enam kuulata— aega ootamisega. Tuleb kasuta— iga soodsat juhust edasiõppimiseks. Ei tohi enam silmapilkugi viivita—. Meil ei ole mingit õigust katkesta— niisuguse elujõulise ettevõtte tegevust.

Tegevusnimed.

151. *Talumehed hakkasid maja ehitama. Talumehed tahtsid maja ehitada. Mehed pidid kündma ja äestama. Mehed ei tahtnud künda ega äestada. Kündes ja äestades ei pandud tähelegi, et päike oli juba loojunud.*

Pöördõnavorme *ehitama, kündma, äestama* nimetatakse **ma-tegevusnimedeks**.

Pöördõnavorme *ehitada, künda, äestada* nimetatakse **da-tegevusnimedeks**.

Pöördõnavorme *kündes, äestades* nimetatakse **da-tegevusnimeseesütlevaks käändeks**.

Leidke vähemalt 5 *ma-tegevusnime*, 5 *da-tegevusnime* ja 5 *da-tegevusnime seesütlevat* käänet ja moodustage neist lühikesi lauseid!

Kesksõnad.

152. *Tõusev päike äratas magavad lapsed. Linnas liigub rohkesti õppivat noorsugu. Iga ülesanne pole lahendatav.*

Pöördõnavorme *tõusev, magav, õppiv, lahendatav* nimetatakse **oleviku kesksõnadeks** (v- ja täv-kesksõna).

Leidke vähemalt 10 v-kesksõna ja moodustage neist lühikesi lauseid!

Ametisse võeti õppinud tööline. Õpitud luuletus meeldis õpilastele. Antud käsk tuli täita.

Pöördsõnavorme *õppinud*, *õpitud* nimetatakse mineviku kesksõnadeks. Neid on kahte liiki:

- 1) *nud*-kesksõna (*õppinud*) ja
- 2) *tud*-kesksõna (*õpitud*).

153. Leidke vähemalt 5 *nud*- ja 5 *tud*-kesksõna!

Mineviku kesksõnad e. „*nud*-“ ja „*tud*-“kesksõna.

154. Tuletage *nud*- ja *tud*-kesksõnu antud eeskujul!

<i>ma</i> -tegevusnimi	<i>nud</i> -kesksõna	<i>tud</i> -kesksõna
kirjutama	kirjutanud	kirjutatud
kõnelema	kõnelnud	kõneldud
hüppama	hüpanud	hüpatud
laskma		
laulma		
saama		
harjutama		
esitlema		
kahtlema		
ruttama		
ootama		
lakkama		
muutma		
liitma		
nõudma		
nägema		
kasvama		

Missugune lõpp on alati *nud*-kesksõnal? (-*nud*.) Kriipsutage alla kõigis sõnus lõpp -*nud*!

Missugused lõpud võivad olla *tud*-kesksõnal? (-*tud*, -*dud*.) Kriipsutage alla kõigis sõnus lõpp -*tud*, -*dud*!

155. Võrrelge järgmisi lauseid!

Õeldud (missugust?) sõna ärgu salatagu maha!

Nähtud (missugust?) sündmust ei tehta nägematuks ega kuul-dud (missugust?) asja kuulmatuks.

Uppunud (missugust?) kalurit ei suudetud ellu äratada.

Õeldut (mida?) ärgu salatagu maha!

Nähtut (mida?) ei tehta nägematuks ega kuuldu (mida?) kuulmatuks.

Uppunut (keda?) ei suudetud ellu äratada.

Pidage meeles! Kui *nud-* ja *tud-*kesksõna vastab küsimusele *missugust?*, siis on sel ainsuse osastava käände lõpul *d*; vastab see aga küsimusele *keda? mida?*, siis lõpeb see ainsuse osastavas *t*-ga.

Ainsuse osastava lõpul:

-d	-t
Küsimus: <i>missugust?</i> Kesksõna esineb omadussõnana. Kesksõnale järgneb nimisõna.	Küsimus: <i>keda? mida?</i> Kesksõna esineb nimisõnana. Kesksõnale ei järgne nimisõna.

156. Leidke vähemalt viis lauset *nud-* ja *tud-*kesksõnaga, kus see kesksõna esineks ains. osastavas käändes ja oleks *t-lõpuline!* Muutke samu lauseid nii, et kesksõna jääks ains. osastavasse, aga selle lõppu tuleks *-d!*

157. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele *d* või *t*, nagu on nõutav!
Päike paitas piiga punapõski ja mehe kahvatanu—palet. Olnu—ei tehta olematuks ega nähtu—nägematuks, kui liigutataks mägesidki. Kuuldes kaitsja läbimõeldu—ja veenvat kõnet ei kahelnud enam keegi süüdistatava süütuses. Nõutu—kokkuvõtet tehes selgus, et äri on töötanud suurte ülejääkidega. Antu—ei võeta harilikult enam tagasi. Mõödunu—õppeaastat peetakse üldiselt edukaks. Mõödunu—ja läinu—igatsetakse sageli tagasi. Tundsin suurimat rõõmu ülesantu—lõpetades. Õeldu—ei ole kerge jälle heaks teha. Lausutu—ärgu salatagu maha!

tu-lõpuline omadussõna.

158. Võrrelge järgmisi sõnu!

kirjutatud	kirjutamatu
nähtud	nägematu
kuuldud	kuulmatu
lauldud	laulmatu
lahendatud	lahendamatu

Esimese rühma sõnus tunneme ära *tud*-kesksõna. Nendest tuleb lahus hoida teise rühma sõnu, millel on eitav tähendus ja mida me nimetame eitavateks **tu-lõpulisteks omadussõnadeks**.

159. Moodustage *tu-lõpulis* omadussõnu ja *tud*-kesksõnu (kui võimalik) antud eeskujudel!

<i>ma</i> -tegevusnimi	<i>tu-lõpuline</i> omadussõna	<i>tud</i> -kesksõna
a) seletama	seletamatu	seletatud
olema	olematu	oldud
võitma	võitmatu	võidetud
ette vaatama	ettevaatamatu	ette vaadatud
kõlbama		
lugema		
mõistma		
aru saama		
piirama		
b) rahu	rahutu	—
jõud	jõuetu	—
maitse	maitsetu	—
arm		
abi		
õnn		
tagajärg		
põhi		
nõu		
leek		

160. *tu-lõpulis*te omadussõnade hulka kuuluvad ka järgmised sõnad: **armetu, kohmetu, paratamatu, kahvatu, inetu, kõhetu, riivatu, nurjatu, vallatu** jt.

161. Võrrelge järgmisi lauseid omavahel!

<i>tud-, nud-kesksõna</i>	<i>tu-lõpuline omadussõna</i>
Vanemad igatsesid tagasi oma lahkunud poega. Lahendatud ülesannet ei ole mõtet hakata uuesti lahendamada.	Vanemad karistasid oma vallatut poega. Keegi ei suutnud lahendada lahendamatu ülesannet.

P i d a g e m e e l e s! *tu-lõpulisel omadussõnal on ainsuse osastava käände lõpul alati -t (kuigi ta vastab küsimusele missugust?).*

162. Leidke vähemalt kolm lauset, milles esineks *tud-nud-kesksõna* ainsuse osastavas käandes ja oleks *d-lõpuline*, ja kolm lauset, milles esineks *tu-lõpuline omadussõna* ains. osastavas käandes (t)!

163. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele *t* või *d*, nagu on nõutav! Pärast tagajärjetu— ootamist lahkusid kõik tuseselt. Pime kandis oma jalutu— sõpra. Mitu kogenu— arsti hakkas ravitsema vigastatu— töölist. Otsisin oma kaotatu— käsikirja. Kohtudes jälle sügisel oma kodulinnas olime kui kaks vallatu— neegrit. Kas oled näinud mu trükitu— nimestikku? Üleannetu— poissi tuli sageli karistada. Tema ei soovitanud meil ette võtta seda mitte päris hädaohutu— matka. Võimatu— ei tohi soovida. Asjatu— tööd ei maksa teha ega tagajärjetu— vaeva näha. Liisa ja Matti, kes elasid maha jäetud laanekurus, ei tahtnud uskuda ennekuulmatu— raudteeuudist. Seda mõttetu— ja vähe läbikaalutu— ettepanekut ei saadud panna hääletusele. Miks ei arvestata seda seni ümberlükkamatu— vastu väidet? Ta leinab oma unustamatu— sõpra.

Sõnad „hakkama“, „hüppama“ jne.

(*a m a - lõpulisel pöörd sõnad*).

164. Jälgige sõna *hakkama* pöördumist!

Isikuline tegumood.

a) <i>ma</i> -tegevusnimi		hakkama
kindla kõneviisi lihtminevik	ma	hakkasin
	sa	hakkasid
	ta	hakkas
	me	hakkasime
	te	hakkasite
	nad	hakkasid

oleviku kesksõna
kaudne kõneviis
tegijanimi
teonimi

hakkav
hakkavat
hakkaja
hakkamine

b) kindla kõneviisi olevik

ma hakkab
sa hakkad
ta hakkab
me hakkame
te hakkate
nad hakkavad

käskiva kõneviisi ains. 2. pööre

hakka!

tingiva kõneviisi olevik

ma hakkaksin
sa hakkaksid
ta hakkaks
me hakkaksime
te hakkaksite
nad hakkaksid

d) *da*-tegevusnimi

hakata
hakates

käskiva kõneviisi ains. 3. p.

hakaku!

mitm. 1. p.

hakakem!

mitm. 2. p.

hakake!

mitm. 3. p.

hakaku!

nud-kesksõna

hakanud

Umbisikuline tegumood.

e) *tud*-kesksõna

hakatud

kindla kõneviisi olevik

hakatakse

kindla kõneviisi lihtminevik

hakati

tingiv kõneviis

hakataks

käskiv kõneviis

hakatagu!

kaudne kõneviis

hakatavat

ma-tegevusnimi

hakatama

oleviku kesksõna

hakatav

165. Võrrelge üksikuid vorme omavahel! Pidage meeles, missugused vormid saame: 1) isikulise tegumoe *ma*-tegevusnimest, 2) isikulise tegumoe kindla kõneviisi oleviku 1. pöördest, 3) *da*-tegevusnimest

ja 4) *tud*-kesksõnast!¹⁾ Pöörake eelmise tabeli eeskujul *hüppama* ja kriipsutage alla **pp** ja **p**! Pöörake samuti *ruttama*!

Nagu *hakkama* pöörduvad: *hüppama*, *lakkama*, *lippama*, *lokkama*, *lökkama*, *nakkama*, *näppama*, *ruttama*, *rökkama*, *töttama* jne., s. o. kolmesilbilised *a m a*-lõpulised sõnad, mil *ma*-tegevusnimes leidub **kk**, **pp** või **tt**.

166. Leidke veel niisuguseid sõnu!

167. **Harjutus.** Kirjutage kriipsu asemele puuduv *kk* või *k*, *pp* või *p*, *tt* või *t*, nagu on nõutav!

a) **kk** või **k**. Andres tahtis, et Pearu ha—aku temaga koos kraavi kaevama. Kõik ettepanekud lü—ati koosoleku poolt tagasi. Poiss, ha—a nüüd õppima! Kilk kriiksub ahju vahel, nagu ei ha—aks poogen enam hästi keelte peale. Mis saaks, kui rätsep ha—aks kingse-paks ja kingsepp rätsepaks! Sportlased ärgu ha—aku ennem mine-ma, kui kõik on kohal. Eemal lo—avad ilusad rukkiväljad. Poisid olid ha—anud lõppeks aru saama õppimise kasulikkusest. Lü—ake need küsimused edasi! Lo—avate väljade keskel asetsevad jõukad külad.

b) **tt** või **t**. Päästjad ru—avad õnnetuskohale. Tõ—ates ja ru—ates rühivad lapsed koju. Kõik ru—asid ja tahtsid jõuda esime-sena kohale. Noh, kuhu te siis nii ru—ate? Ärge tõ—ake, oodake ka meid! Talus ru—atakse ja püütakse tööd lõpetada. Ru—aku tun-nid, jõudku õhtu! Ru—ati õnetuile appi.

d) **pp** või **p**. Kõik hü—ajad olid kohal. Küll hü—aks Jukugi mee-leldi, kui ta ei oleks oma jalga hü—amisel vigastanud. Poiss oli li—anud minema.

Sõnad „õppima“, „kukkuma“ jne.

(i m a-, u m a-, e m a-lõpulised pöördsõnad).

168. Jälgige sõna *õppima* pöördumist!

Isikuline tegumood.

a) <i>ma</i> -tegevusnimi		õppima
kindla kõneviisi lihtminevik	ma	õppisin
	sa	õppisid
	ta	õppis

¹⁾ *ma*-tegevusnime, isikulise tegumoe kindla kõneviisi oleviku 1. pöoret, *da*-tegevusnime ja *tud*-kesksõna nimetatakse pöördsõna põhivormideks.

	me	õppisime
	te	õppisite
	nad	õppisid
oleviku kesksõna		õppiv
kaudne kõneviis		õppivat
tegijanimi		õppija
teonimi		õppimine
b) kindla kõneviisi olevik	ma	õpin
	sa	õpid
	ta	õpib
	me	õpime
	te	õpite
	nad	õpivad
		õpi!
käskiva kõneviisi ains. 2. p.	ma	õpiksin
tingiva kõneviisi olevik	sa	õpiksid
	ta	õpiks
	me	õpiksime
	te	õpiksite
	nad	õpiksid
d) <i>da</i> -tegevusnimi		õppida
		õppides
käskiva kõneviisi ains. 3 p.		õppigu!
käskiva kõneviisi mitm. 1. p.		õppigem!
mitm. 2. p.		õppige!
mitm. 3. p.		õppigu!
<i>nud</i> -kesksõna		õppinud

Umbisikuline tegumood.

e) <i>tud</i> -kesksõna	õpitud
kindla kõneviisi olevik	õpitakse
kindla kõneviisi lihtminevik	õpiti
tingiv kõneviis	õpitaks
käskiv kõneviis	õpitagu!
kaudne kõneviis	õpitavat
<i>ma</i> -tegevusnimi	õpitama
oleviku kesksõna	õpitav

169. Pöörake eelmise tabeli eeskujul tekkima ja kukkuma ja kriipsutage alla **kk** ja **k!**

Nagu õppima pöörduvad: kittima, kukkuma, küttime, lakkima, lakkuma, leppima, lõppema, nokkima, noppima, pakkima, rikkuma, sattuma, tekkima, tikkuma, toppima, trükkima, tukkuma, uppuma jne., s. o. kolmesilbilised *i ma-*, *u ma-* ja *e ma-* lõpulised sõnad, mil *ma-* tegevusnimes on **kk**, **pp**, **tt**, kindla kõneviisi olevikus aga **k**, **p**, **t**.

170. **Harjutus.** Kirjutage kriipsu asemele puuduv *kk* või *k*, *pp* või *p*, *tt* või *t*, nagu on nõutav!

a) **kk** või **k**. Vaata järele, et laps jökke ei ku—uks! Käod ku—uvad. Pa—utagu vähem, aga pa—utagu head! Mõni raamat pa—ub palju huvitavat. Poisid, ärge tu—uge! Unustand käo on koguni need, kellel' korra ta ku—us. Poisid oleksid heameelega veel tu—unud. Vaadake ette, et te maha ei ku—u! Kaks valvurit oli jäänud tu—uma ega kuulnud, kuidas vargad majja olid tü—inud. Uni ti—us öövahi silmi. La—isime mune. Lind oli ku—unud pesast alla. Käbi ei ku—u kannust kaugele.

b) **pp** või **p**. Koolis õ—ime kauneid Koidula värssse. Selle kavat-suse teostamine ki—ub keeruliseks minema. Räästa küljes ri—uvad jääpurikad. U—udes haarab u—uja õlekõrrestki kinni. Pidu lõ—es suurte ülejääkidega. Väike puudehaljusse u—uv majake pakkus Juhan Liivile soodsaid võimalusi vaimseks loominguks. Varss ki—ub emahobu märsist heinu näpsama. Jaan ri—us kogu hingega uue ette-võtte küljes. Väike Tõnu le—iks ka vähesega. No—ige hoolega marju! Puude okstel ri—uvad vihmapiisad. Teekäijail hakkas raha lõ—ema. Õ—ivat last ei tule häirida. Õ—itagu vähem, aga õ—itagu hästi!

d) **tt** või **t**. Ära sa—u pilkajate kilda! Kärbes oli sa—unud ämb-likuvõrku. Ki—isime aknaid. Kütid kü—ivad. Ei ole hea sa—uda teiste pilke alla.

„õpivad“ — „õppivad“.

171. Võrrelge järgmisi lauseid omavahel!

Mõned inimesed **tükivad** (mi-da teevad?) lendama kõrget lendu.

Lapsed **õpivad** (mida teevad?) hoolega.

Poisid **tukuvad** laua ääres.

Rändaja peletas eemale kal-laletükkivad (missugused?) koerad.

Õppivad (missugused?) lapsed jõuavad õpinguis edasi.

Päike äratas **tukuvad** (missu-gused?) poisid.

Pidage meeles! Sõnus nagu õppima, kukkuma kirjutatakse p, t, k, kui need vastavad küsimusele mida teevad?; pp, tt, kk, kui need vastavad küsimusele missugused?

172. Harjutus. Kirjutage harjutus ära ja pange klambreis olevad pöörd sõnad vastavasse vormi: kas oleviku mitmuse 3. pöördesse (õpivad — küsimus: **mida teevad?**) või oleviku kesksõna mitmuse nimetavasse (õppivad — küsimus: **missugused?**).

Ainult hoolimatud inimesed (rikkuma) ilupuid. Ema südamesse (uppuma) kõik laste eksimused. Päike äratas (tukkuma) linnud. Põhja-Eesti jõed (pakkuma) mõnes kohas haruldasi vaateid. Vihma järel (tekkima) loigud kaovad ruttu. Üle tumeda taeva (rippuma) pilved kadusid öö tulekuga. Vihma järel (tekkima) loigud. Kärbsed (kippuma) vägisi tuppa. Kuidas meeldivad sulle nood rohelusse (uppuma) majad? Lapsed (noppima) marju. Raamatuid (trükkima) töölisel lõpetasid töö. Poisid (pakkima) asju.

„hakkama“ — „õppima“.

173. Kõrvutage ama-lõpulisi ja ima-, uma-, ema-lõpulisi sõnu!

Isikuline tegumood.

Vormid	hakkama	õppima
Kindla kõneviisi olevik	hakkan jne.	õpin jne.
Käskiva kõneviisi ains. 2. p.	hakka!	õpi!
Tingiv kõneviisi da-tegevusnimi selle seesütl.	hakkaksin jne. hakata hakates	õpiksin jne. õppida õppides
Käskiva kõneviisi ains. 3. p.	hakaku!	õppigu!
mitm. 1. p.	hakakem!	õppigem!
mitm. 2. p.	hakake!	õppige!
mitm. 3. p.	hakaku!	õppigu!
nud-kesksõna	hakanud	õppinud

1) Missugustes vormides on kummagi rühma sõnadel **-kk-**, **-pp-**, **-tt-**? (*ma*-tegevusnimes ja kõigis *ma*-tegevusnimest tuletatud vormides.)

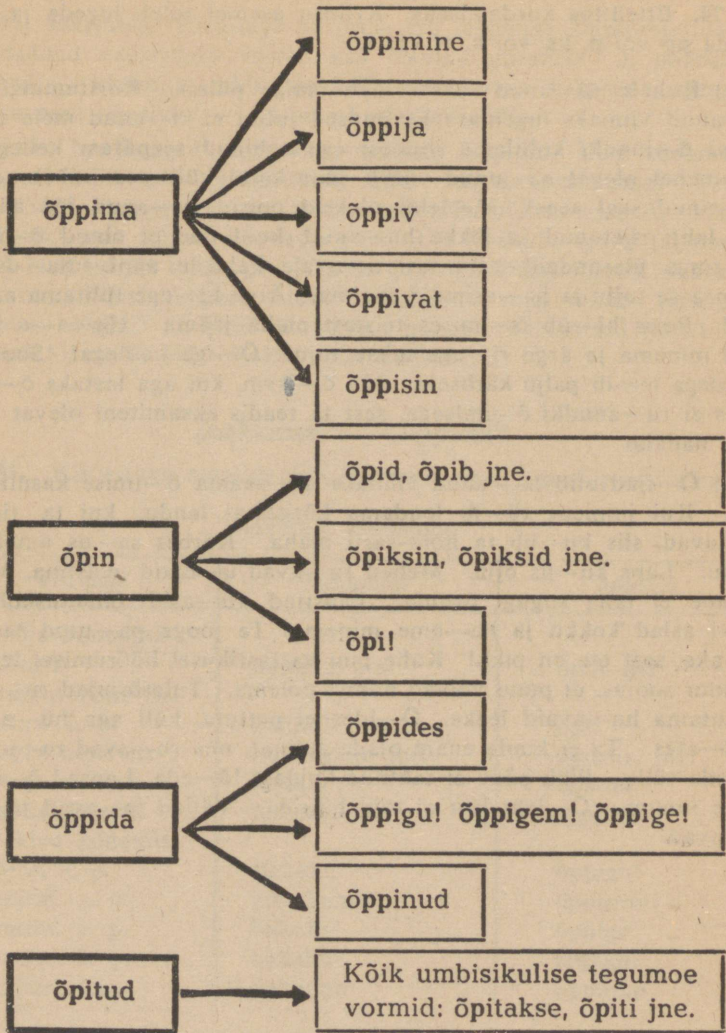
2) Missugustes vormides on kummagi rühma sõnadel **-k-, -p-, -t-?** (*tud*-kesksõnas ja kõigis *tud*-kesksõnast tuletatud vormides.)

174. Etteütlus kordamiseks. Kriipsu asemel tuleb lugeda ja kirjutada **pp** või **p**, **kk** või **k**, **tt** või **t**.

a) Kohale ru—anud arst loeb haige pulssi. Kurtummgi oli ha—anud viimaks lugema. Ta õudsed jutud ei ri—unud meie tuju. Ta ei õ—inudki kohtlema inimesi ega sobinud seepärast kellegagi. Kalamehel olevat sa—unud võrku suur kala; küll see rabelnud ja mü—anud seal sees! Meeleldi oleksid poisid ru—anud jõe äärde, seal lahti riietunud ja jökke hü—anud, kuid nad ei olnud õ—inud veel oma ülesandeid. Ru—ati u—uvale kalurile appi. Sa—usime rõõmsasse tujju ja ha—asime mängima. Ärge ki—uge tülitama naabreid! Poiss ki—ub õ—imises teistest maha jääma. Ha—a—e juba kord minema ja ärge ri—uge teiste tuju! Õ—ige hoolega! Soojade ilmadega te—ib palju kärbseid. Ma õ—iksin, kui aga lastaks õ—ida. Poiss ei ru—anudki õ—imiseга, sest ta teadis eksamiteni olevat veel mitu nädalat.

b) Õ—ijad olid ha—anud viimaks aru saama õ—imise kasuli—u—sest. Kui inimene tü—ib lendama kõrgemat lendu, kui ta tiivad kannavad, siis ku—ub ta hõl—sasti maha. Kärbes sa—us ämbliku—võrku. Laps ku—us ojja. Mehed ru—avad u—ujaid päästma. Mõni õpilane ei taha sugugi õ—ida. Päästjad ru—asid õnnetuskohale. Pa—i asjad kokku ja ha—ame minema! Te jooge pa—utud tee ja ru—ake, sest tee on pikk! Kahe puu vastastikusel hõõrumisel te—ib nii suur soojus, et puud võivad minna põlema. Tuletõrjujad ru—asid kustutama hu—avaid leeke. Õ—ides ei pettuta, küll aga hü—a—es ja li—ates. Ta ei kuule enam ojade sulinat, mis ru—avad tu—uvate järvede sülle. Pikk päev ei tahtnud kuidagi lõ—eda. Lapsed õ—ivad suure innuga. Õ—ivat last ei tohi häirida. Väljad lo—avad ja haljendavad.

Pöördsõna moodustamise kavand.

V. Liitsõnust ning sõnade kokku- ja lahkukirjutamisest.

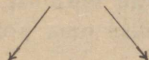
Liitsõnad.

175. Tuletage liitsõnu järgmisist sõnust!

Ema + keel, vana + mees, isa + talu, kala + mees, raud + tee, täis + häälik, kaup + mees.

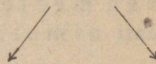
Liitsõnal on kaks osa: **põhisõna** ja **täiendsõna**.

v a n a m e e s

täiendsõna põhisõna

s e i n a k e l l

täiendsõna põhisõna

Põhisõna väljendab põhimõistet (*mees, kell*). Igal liitsõnal on ainult üks põhisõna. Täiendsõna (*vana, sein*) määrab ligemalt põhisõna mõistet. Ta asetseb põhisõna ees.

Liitsõnul on omaette iseseisev mõiste ja üks pearõhk, mis langeb harilikult liitsõna esimesele silbile.

176. Jälgige täiendsõna käänat järgmisist liitsõnust!

Siidkleit, siiditehas, raudahi, kiirrong, kurtumm, süsimust, verevaene, Tütarsaar, omadussõna, lõppsõna, kaubanduskool, sõttaminek, maatamehed.

Missuguses käändes esineb enamasti täiendsõna?

Pange tähele! Täiendsõna esineb enamasti nimetavas või omastavas käändes, harvemini mõnes teises käändes (sissetulev, ilmaitlev jne.).

177. Harjutus. Liitke järgmised liitsõnad liitsõnadeks, pannes täiendsõna nõutavasse käändesse!

Vald + maja, käsi + raha, põld + mees, raud + tee + vaht, trükk + koda, kuld + kell, rist + tee, haridus + olud, suur + rätik, rohi + kauplus, nahk + parkija, klass + kirjand, süda + sõber, rahvas + haridus, leib + ahi, tuli + kuum, kool + käija, mõte + teadus, õpe + vahend, õpe + maks, küte + aine, mõte + lõng, tõlge + kirjandus, pilge + laud,

rukis+rääk, rukis+põld, köide+koda, vaade+aken, teade+vihk, ketas+heitja, kesk+kiht, plekk+katus, papp+töö.

178. Asendage järgmised ütlused liitsõnadega!

must kui süsi
sile kui peegel
magus kui mesi
vaikne kui haud
valge kui lumi
punane kui veri
prii kui lind
raske kui raud
sirge kui küünal
selge kui päev

süsimust
peegelsile

Pidage meeles! Kui täiendsõna tähendab võrdlust, siis esineb ta alati nimetavas käändes ja kirjutatakse oma põhisõnaga kokku.

179. Võrrelge liitsõnade ja liitsõnade käändumist!

Käänded	Liitsõnad	Liitsõnad
Ains. nimet.	vana mees	vanamees
omast.	vana mehe	vanamehe
osast.	vana meest	vanameest
sisseütl.	vanasse mehesse	vanamehesse
seesütl.	vanas mehes	vanamehes
seestütl.	vanast mehest	vanamehest

Pidage meeles! Liitsõnadel käändub ainult põhisõna.

Nimisõnade kokku- ja lahkukirjutamine.

180. Jälgige jämedalt trükitud sõnade kokku- ja lahkukirjutamist ja nende järel esinevat küsimust!

Nüüdsel ajal kantakse palju poisipead (missugust pead?). Linnatänavad (missugused tänavad?) on enamasti sillutatud.

Poisi pea (kelle pea?) oli haige

Meie linna tänavad (mille tänavad?) on eeskujulikus korras.

Pidage meeles! Kui täiendsõna vastab küsimusele kelle? mille?, siis kirjutatakse see põhisõnast lahku. Vastab see aga küsimustele mis sugune? mis?, siis kirjutatakse see põhisõnaga kokku.

181. Jälgige järgmiste liitsõnade kirjutamist!

Raudkast, papptöö, lehtpuu, siidriie, sulgkerge, mesimagus, kirjutuslaud, ehitusmaterjal, õmblusmasin, uudishimu, jalutuskäik, majandusteadus.

Pidage meeles! Kui täiendsõnaks on nimisõna nimetavas käändes, siis kirjutatakse see oma põhisõnaga alati kokku.

182. Liitke järgmised *mine*-lõpulised teonimed nimisõnadega!

õppimine + tahe	õppimistahe
hingamine + elund	hingamiselund
kuulmine + meel	
rändamine + himu	
elamine + õigus	
kirjutamine + tahe	
arenemine + aste	
soojendamine + vahend	

Pidage meeles! Kui täiendsõnaks on *mine*-lõpuline teonimi, siis see kirjutatakse põhisõnaga alati kokku.

183. **Harjutus.** Kirjutage klambreis olevad sõnad kas kokku või lahku, nagu on nõutav!

(Õhtu taevas) kattus (valgete pilvedega). Mu väikese (venna silmist) helgib suurt lapselikku otsekoheust ja usaldust. Siin (pereinase käsi) hoolet tegev. (Haige majja) toodi mitu haiget. (Lapse pea) oli vajunud alla. Krabinal sadasid (vihma piisad) vastu (plekk katust). Isa rääkis meile sageli (muinas jutte). Kuhu on pandud (isa kingad)? (Lapse nägu) oli pööratud vastu valgust. Kas sa oskad kirjutada (kirjutus masinal)? Meie (toa nurgas) seisis (raud ahi). See oli nagu kõhedas (suve tuules) ja kuumas (päikese paistes) kuivanud (kadaka põõsas), mis mu ees suure praginaga põlema kargas. Kord tegi ta terve (tuule veski) (karja maale) üles, mille Peebu sulane (saapa ninaga) ümber lõi. Ma tõmbasin seinalt (õlg kübara) pähe ja astusin läbi (mõisa rohuaia) välja ilusat (suve hommikut) imetlema. Veel olime natukese maad (käänaku kohast) eemal metsa vahel, kui meie eest äkitselt (naiste rahva) hele (hirmu karjatus) kuuldus. (Esi kambri) viis üks uks (taga kambri).

184. Võrrelge järgmiste kohanimede lahku- ja kokkukirjutamist!

Lahku	Kokku
Volga jõgi	Emajõgi
Uurali mäed	Munamägi
Peipsi järv	Pühajärv
Tartu linn	Tudulin
Muhu saar	Naissaar
Sootaga küla	Kullaküla
Atlandi ookean	Läänemeri
	Saaremaa
	Läänemaa

Pidage meeles! Kohanimi kirjutatakse üldnimest harilikult lahku (*Volga jõgi*).

Kokku kirjutatakse kohanimi üldnimega: 1) kui kohanimi üksinda, ilma üldnimeta, kohanimena ei esine (*Emajõgi*); 2) kõik maa- ja lõpulised kohanimed (*Saaremaa*).

185. **Harjutus.** Kirjutage klambreis olevad kohanimed kas kokku või lahku, nagu on nõutav!

Ühe teada on (Pikasilla parvest) üle tulles maa siinpool parve kõik selge (Mulgi maa), teised teevad vahet (Pärnu ja Viljandi maa) vahel — mine võta kinni, missugune see päris eht (Mulgi maa) on. Villu oli pärit (Kuku linnast). Ta elas hiljem (Murumäe mõisas). (Munamägi) on kõrgeim mägi Eestis. (Ema jõgi) voolab (Võrts järvest) kuni (Peipsi järveni). (Tütar saar) asetseb (Soome lahes). (Püha järve) peetakse kauneimaks järveks Eestis. (Ruhnu saar) asetseb keset (Riia lahte). L. Koidula sündis (Vändra kihelkonnas) ja suri (Kroon linnas).

Arvsõnade kokku- ja lahkukirjutamine.

186. Vaadeldge, kuidas kirjutatakse liitarvsõnu!

11	üksteist(kümmend)
12	kaksteist(kümmend)
13	kolmteist(kümmend) jne.
30	kolmkümmend jne.
100	üks sada

200	kakssada jne.
1 000	üks tuhat
2 000	kaks tuhat jne.
1 000 000	üks miljon
2 000 000	kaks miljonit jne.

Pidage meeles! Sõnad *-teist(kümmend), -kümmend, -sada* kirjutatakse juurdekuuluva arvuga **kokku**. Sõnad *tuhat ja miljon* kirjutatakse juurdekuuluvast arvust **lahku**.

187. **Harjutus.** Kirjutada sõnadega järgmised arvud: 15, 18, 80, 400, 700, 5 000, 9 000, 6 000 000, 107, 148, 1 617, 5 727, 18 705, 175 000, 4 507 128.

Liitpöördsõnade kokku- ja lahkukirjutamine.

188. Vaadeldge järgmiste pöördsõnavormide kokku- ja lahkukirjutamist!

a) *pealnägiija, tagaajaja, äraandja, möödamineja, vastutulija, eestegija, kõrvalkäija, kokkuhoidja, ülesleidja.*

Kuidas kirjutatakse liitpöördsõna tegijanimes (*ja-lõpuline* vorm)? **Kokku!** Leidke veel liittegijanimesid!

b) *järeleandmine, etteütlemine, vastuvõtmine, edasiasitamine, kokkuleppimine, ettetellimine.*

Kuidas kirjutatakse liitpöördsõna teonimes (*mine-lõpuline* vorm)? **Kokku!** Leidke veel liitteonimesid!

d) *lahtivõetav, ülestõstetav, tagasikiskuv, juurdemõeldav, vastuhakkav, allalastav, kinnikäiv, lahtilööv.*

Kuidas kirjutatakse liitpöördsõna *v*-kesksõnas? **Kokku!**

Pange veel teisi liitpöördsõnu *v*-kesksõnasse!

e) *edasi õppima, kinni jääma, valmis tegema, ära kirjutama, maha istuma, lahti võtma, juurde tulema.*

Kuidas kirjutatakse liitpöördsõna *ma*-tegevusnimes? **Lahku!**

Pange veel teisi liitpöördsõnu *ma*-tegevusnimesse!

g) *edasi õppida, kinni jääda, valmis teha, ära kirjutada, maha istuda, lahti võtta, juurde tulla; edasi õppides, kinni jäädes, valmis tehes.*

Kuidas kirjutatakse liitpöördsõna *da*-tegevusnimes ja selle seesütlevas? **Lahku!**

Pange veel teisi liitpöördsõnu neisse vormesse!

189. Harjutus. Kirjutage klambreis olevad sõnad kokku või lahku, nagu on nõutav!

Et õppimises edukalt (edasi jõuda), selleks on vaja head (aru saamist) ja tugevat tahtejõudu. (Pealt vaadata) on kergem kui (kaasa teha). (Üle vedajat) tuli kaua oodata. Teda volitati (vastu võtma) 100 rbl. ning selle eest (alla kirjutama). Tagaseinas väikese vaevalt (läbi paistvate) ruutudega akna all oli kitsas lett. Ta oskas ilma (ette kuulutada). Mõisnik oli enne talude müümist talukruntidelt kõik metsatukad (maha raiuda) ja (ära vedada) lasknud. Peeter oli talu ostmise juures kaubelnud, et kuusikutükki koplis ei tohi (maha raiuda). Koosoleku juhataja hooleks jäeti otsuse (ette lugemine). Olin käinud suvel Jakobsoni sünnipäeval teda Kurgjal (üles laulmas). Küsisin (vastu tulijalt) teed.

190. Võrrelge järgmisi lauseid!

Tervitasime tagasitulnud (missugust?) sõpra.

Andke tagasisaadetud (missugune?) kiri minu kätte!

Kuhu panite ärasaatmata (missuguse?) raamatu?

Sõber on tagasi tulnud (mida teinud?).

Kiri on tagasi saadetud.

Raamat on alles ära saatmata (mida tegemata?).

Pidage meeles! nud-, tud- ja mata-lõpulised liitpöördsõna vormid kirjutatakse kokku, kui need vastavad küsimusele missugune?

191. Harjutus. Kirjutage klambreis olevad sõnad kokku või lahku, nagu on nõutav!

Ta oli oma asjad mööda tuba (laiali pillanud). (Maha jäetud) põllumaa nutab kündja järele. Kõik ei lähe alati nii, nagu on (ette kavatsatud). Kevadine suurvesi oli heinamaad (üle ujutanud). Arveid (kokku võttes) selgus, et suurem osa (välja antust) oli (välja antud) ülalpidamiseks. Raamatukogust (välja laenatud) raamatud ei ole veel kõik (tagasi toodud). Kiirsaadetus on ikka veel (edasi saatmata). (Tagasi toodud) raamatud tahetakse kõik jälle (välja anda). (Kokku kogunenud) inimesed jäid (pealt vaatama) huvitavat sündmust. (Välja rännanud) kirjutasiid omakseile, et nad kavatsesid (tagasi tulla) kodumaale. (Maha langenud) puuhiiglast polnud kerge (katki saagida).

SISUKORD.

	Lk.
I. Lauseist ja kirjavahemärkidest.	
Lause	5
Laiendamata lihtlause. Alus ja öeldis	5
Laiendatud lihtlause	7
Koma ühesuguste kõrvuti olevate lauseliikmete puhul	7
Liitlause	8
Koma liitlause	8
Koma on ja koma puudub enne sidesõnu a g a, v a i d, s i i s	10
Koma sidesõnade k u i j a n a g u e e s	11
Pealause ja kõrvallause	11
II. Sõnadest ja häälikutest.	
Sõna. Liitsõna ja liitsõna	13
Silp	13
Sõnade lühendamisest	14
k, p, t sõna algul	15
Häälikud k, p, t teiste häälikute kõrval. Liide -ki ja -gi	15
Häälikute vältus e. pikkus	17
Pikk häälik mõnedes ühesilbiliselt sõnus	17
Lühike ja pikk kaashäälik I ja II silbi vahel	19
I silbi täishäälikud	20
Astmevaheldus	22
III. Sõnaliikidest.	
Nimisõnad	24
Omadussõnad	25
Suur ja väike algustäht	26
Asesõnad	27
Arvsõnad	28
Pöördsõnad	29
Abisõnad	30
IV. Sõnade muutmisest.	
K ä ä n a m i s e s t	31
de-mitmus ja i-mitmus	32
Ainsuse osastav	32
Ainsuse käänded alates sisseütlevaga	33

	Lk.
Mitmuse nimetav	33
Ainsuse sisseütlev	34
Mitmuse omastav	35
suurte — suurde	38
de-mitmuse käänded	39
Mitmuse osastav	40
i-mitmus	41
Sõnad hele, pime jne.	42
„ sepp, koht, kukk jne.	43
„ mõte, äke, hüpe	44
„ ketas, okas	44
lik-, mik-, nik-, ndik-, bik-, stik-, tik-, vik-sõnad	45
-likus ja -likkus	46
Sõnad vihik, tuulik jne.	47
õnnelik — vihik	47
Omadussõnade võrdlemisest	49
Pööramisest. Arv ja pöörded	50
Ajad	50
Kõneviisid	51
Käskiv kõneviis	51
-vad ja -vat	52
Tegumood	53
Umbisikuline tegumood	53
Jaatav ja eitav kõne	54
-tada — -tata	54
Tegevusnimed	55
Kesksõnad	55
Mineviku kesksõnad e. nud- ja tud-kesksõna	56
tu-lõpuline omadussõna	58
Sõnad hakkama, hüppama jne.	59
„ õppima, kukkuma jne.	61
õpivad — õppivad	63
hakkama — õppima	64

V. Liitsõnust ning sõnade kokku- ja lahkukirjutamisest.

Liitsõnad	67
Nimisõnade kokku- ja lahkukirjutamine	68
Arvsõnade kokku- ja lahkukirjutamine	70
Liitpöördõnade kokku- ja lahkukirjutamine	71

Ladumisele antud 31. X 1944. Trükiarv 15.400. Trükipoognaid 4,75.
Trükkimisele antud 16. XII 1944. MB-00839. Trükikoja tellimise nr. 420.

Trükikoda „Ühiselu“, Tallinn, Pikk 42.

Rbl. 2.50

A-15688₀